

Keel ja Kirjandus

3
2025

REET HIIEMÄE

**Mida on rohekommunikatsioonil õppida
keskkonnapärimusest?**

MART KULDKEPP

Andres Dido „Sõjalaulu” vastuvõtt

FRED PUSS

**XVI sajandi lisanimedest kujunenud
perekonnanimed**

MARJU KÕIVUPUU

Keerdus kadakas ja kohapärimuse väljaanded

MADIS ARUKASK

Samojeedi eepos, János Puszta ja Arvo Valton

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

3
2025

SISUKORD

ARTIKLID

REET HIIEMÄE. Mida on rohekommunikatsioonil õppida keskkonnapärimusest	179
MART KULDKEPP. Eesti Vabariik, Eesti vabatriik ja <i>Ehstenreich</i> . Andres Dido „Sõjalaulu” kriitika	197
FRED PUSS. <i>Kockeste</i> ’st Koiksoniks. XVI sajandi lisanimedest kujunenud eesti perekonnanimed	211

RAAMATUID

SAARA LIIS JÕERAND. Linnukest petta ei taha	238
JOHANNA ROSS. Doktor ohjeshoidmine, mister minnalaskmine	241
EPP ANNUS. Väitekirja poeetikast ning tumedast tuumast	244
MARJU KÕIVUPUU. Haned kadunud, keerdsus kadakas kuivanud... Toekas tekstivalimik kohapärimuse töömailt	247
ART LEETE. Soome-ugri ja põhja usundisüsteemid	252
MADIS ARUKASK. János Puszty samojeedi eepos ja Arvo Valtoni soome-ugri töö	255
MIKAEL JEKIMOV. Pilguheit eesti rahvausundi veega seotud üleloomulikele olenditele	260
ANTON MALMI. Doktoritöö sulghäälikute häälduse varieerumisest eesti keeles ..	265
Lühidalt	267

RINGVAADE

Lühikroonika	271
--------------------	-----

CONTENT

ARTICLES

REET HIIEMÄE. Environmental folklore and green communication	179
MART KULDKEPP. The Republic of Estonia, the free state of Estonia, and Ehstenreich: A critique of Andres Dido's <i>Sõjalaul</i>	197
FRED PUSS. From Kockeste to Koikson: 16th-century bynames in Estonian family names	211

BOOKS

SAARA LIIS JÕERAND. Who'd want to trick a little bird? (Janika Läänemets. Linnupetja. Puänt, 2024)	238
JOHANNA ROSS. Doctor Control, Mister Let-It-Go (Katrin Ruus. Prügimaja Dionysos. Puänt, 2024)	241
EPP ANNUS. On the poetics and the dark core of a thesis (Kristjan Haljak. Jaan Oks ja Lautréamont: üleastuv-tume kirjandus ja luulekeele revolutsioon. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 93.))	244
MARJU KÕIVUPUU. The vanished geese and the twisted juniper: A substantial anthology of place lore (Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 36.) Compiled by Reeli Reinaus, edited by Helen Kästik. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023)	247
ART LEETE. Finno-Ugric and Nordic belief systems (Ivar Paulson. Hinged, vaimud ja jumalad. (Eesti mõttelugu 176.) Compiled by Indrek Peedu. Tartu: Ilmamaa, 2024)	252
MADIS ARUKASK. János Puszta's Samoyedic epic and Arvo Valton's Finno-Ugric work (János Puszta. Somatu. Samojeedi eepos. Translated by Arvo Valton. Tartu: Kullapuu Grupp, 2024. 156 lk.)	255
MIIKAEL JEKIMOV. A glimpse into Estonian folk beliefs on water-related supernatural beings (Mare Kõiva. Vetehaldjad 1. Water Spirits 1. (Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised olendid 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2023)	260
ANTON MALMI. Doctoral thesis on the variation in the pronunciation of stop consonants in Estonian (Liis Ermus. The phonetic variation of plosives in Estonian. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuens 53.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024)	265
Annotations	267

REVIEW

Short chronicles	271
-------------------------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **EKRK** = Tartu ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri kogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiiv; **I** = leht.

KEELED:

ingl = inglise; **sks** = saksa; **sm** = soome.

Mida on rohekommunikatsioonil õppida keskkonnapärimusest

REET HIIEMÄE

Analüüsides folkloori psühholoogilist aspekti, torkab sageli silma traditsiooniliste folkloorsete ideede taaskasutamine nüüdisaegses maailmas (nt Hiiemäe jt 2021). Väärtushinnangud ja üleloomulikkusel põhinevad uskumused, mille vormumisel on vähemalt osaliselt rolli mänginud sootsiumi kultuuriline ja religioosne taust, võivad mõjutada käitumist isegi tänapäeva ilmalikustunud läänemaailmas. Ka inimeste kui biosotsiaalsete olendite koostoime loodusega (vt sarnase sõnakasutuse kohta Ingold 2000; Pezzullo, Cox 2022: 13) hõlmab muu hulgas sakraalseid, sümboolseid, psühholoogilisi, sensoorseid, emotsionaalseid, vaimseid ja narratiivseid aspekte, millel on oma osa kohanemisstrateegiates. Neid aspekte on kindlasti vaja tunda ja arvesse võtta, et mõista praegusi ja prognoosida tulevasi ühiskondlikke reaktsioone. Sellest johtuvalt vaatleb käesolev artikkel folkloori kui kontinumit, andes sissevaate eesti traditsioonilisse – peamiselt XIX sajandil ja XX sajandi alguses kogutud – keskkonnapärimusse¹ ja näitlikustades, kuidas pärimus vahendab keskkonnaprobleemide põhjuseid, ennetus- ja haldamisviise, kuid analüüsides ka seda, kuidas traditsioonilised kontseptualiseerimisviisid väljenduvad nüüdisaegses kontekstis, avaldudes kohati samaaegselt teadusliku mõtlemisega.

Traditsiooniline keskkonnafolkloor kui jätkusuutlikkuse teemade käsitlemise vahend ei ole seni pärvinud piisavalt nüansirikast interdistsiplinaarset tähelepanu. Varasemad uurimused on keskendunud eelkõige tänapäevani traditsioonilist elustiili viljelevate põlisrahvaste uskumustele ja tavadele või selliste kogukondade kaasamisele looduskaitssesse (nt Fernández-Llamazares, Cabeza 2018). Mitmes juhendis, mis rõhutavad vajadust võtta tänapäeva keskkonnakaitstes arvesse looduse spirituaalset aspekti (nt Verschuuren jt 2021), tuuakse näiteid ainult väga traditsioonilistest kogukondadest, loomata seoseid moodsa maailmaga. Sellegipoolest on, nagu käesolev artikkel püüab näitlikustada, folklooril ja usundilistel tõekspidamistel oma mõju ka moodsatele linnastunud ja tehnologiseerunud inimestele. Vähe-masti on see täheldatav Eestis, teistes Balti riikides ja Skandinaavia maades (vt haakuvaid juhtumiuuringuid: Jonuks, Remmel 2020; Kaljundi jt 2024). Seega nõustun autoritega nagu Robert Tanner (2008: 46) ja Tim Ingold (2000: 6), kes rõhutavad, et traditsioonilist teadmust ei ole mõttekas vastandada moodsale, kuna mõlemad kategooriad sisaldavad ühtviisi mitmehäälsed, kohati kattuvaid vaateid, uskumusi ja

¹ Keskkonnapärimuse all pean selles artiklis silmas traditsioonilisi uskumusi ja narratiive, milles väljendub inimese vastastikmõju teatud konkreetsete ökosüsteemidega või üldiselt loodusega. Rohekommunikatsiooni all on mõeldud eelkõige üldsusele suunatud jätkusuutlikkuse ja rohepöörde kohta käiva teabe adekvaatset, läbipaistvat ja tõhusat edastamist (nt ajakirjanduse, ametkondade, poliitikute jts poolt).

tajuvise. Samamoodi nagu tänapäeval, oli ka minevikus keskkonnaga seotud mõtlemine mitmetahuline, hõlmates nii folkloori kaudu vahendatud ideaale kui ka nende kohandamist tegelike olukordadega, mis võisid ideaalidest põikuda või kaasa tuua kompromisside tegemist. Eelöeldust lähtuvalt võiks teaduslikke ja kultuurilis-usundilisi vaateid integreerival teabeesitusel – näiteks haakuvate rohekommunikatsiooni strateegiate kontekstis – olla praktiline kasutusväärtus ohustatud ökosüsteemide ja pühapaikade kaitsmisel (Kimmerer 2012).

Jätkusuutlikkuse seisukohalt on aktuaalsed mõnedki eesti folkloori kesksed mustrid, näiteks teadlikkus keskkonna ja inimtegevuse vastastikmõjust ja sellega seotust vastutusest. Suurem osa muidu väga erinevatest kultuurikontekstidest pärit vee kasutamise seotud folkloori lähtub põhimõttest, et kogukonna vajadused peaksid olema üksikisiku omadest eespool (vt sama põhimõtte kohta Ida-Aafrika keskkonnapärimuses Tanner 2008). Eesti järvefolkloor vahendab selgekujulist moraali, näidates teatud inimekäitumist (näiteks lugupidamatust väljendavaid tegevusi) nähtava ohtliku tasakaalutuse põhjusena ja teistsugust käitumist selle lahendusena. Kuigi vastavad rahvajutud on sageli esitatud läbi mütoloogilise prisma, ei pruugi mütoloogia ja praktiline teadmine olla siinkohal vastandid, kuna mütoloogiliste motiivide kujunemisel on mänginud rolli pikaajalised kogemus- ja teadmispõhised vaatlused (vt sarnaseid järeldusi Berkes jt 2002; El-Hani jt 2022: 299), näiteks tähelepanek, et looduskatastroofidele eelnevad alati hoiatusmärgid, mida tuleb võtta tõsiselt. Seega arutlen siinses artiklis ka selle üle, kuidas traditsioonilised keskkonnakriisidega kohanemise moodused võivad tänapäeva kontekstis pakkuda ideid ühiseks konstruktivseks tegutsemiseks ning mil moel võib keskkonnafolklooris leiduvatest narratiivsetest mudelitest olla kasu, et aidata vältida keskkonnahirmude ja -ohtudega seotud kommunikatsiooniprobleeme, nagu moraalne paanika, süüdistamine või patuina otsimine.

Artikkel põhineb umbes 500 arhiivitekstist koosneval XIX sajandil ja XX sajandi esimesel poolel talletatud eesti keskkonnapärimuse korpusel, lisaks on analüüsis arvesse võetud mõningaid varasemate sajandite kroonikatekste ja reisikirju (nt Isselt 1587; Gutsclaff 1644), milles kirjeldatakse samasuguseid jutumotiive ning nendega seostuvat rahvapärast keskkonnaeetikat käitumuslikust vaatenurgast. Nüüdisaegsed paralleelid on pärit päevakajalistest avalikest aruteludest, vastavast meedia-kajastusest ja meediatekstide internetikommentaaridest. Näidete leidmiseks vaadati läbi ligikaudu 100 trüki- ja digimeedia artiklit ning nende kommentaarid suuremates peavoolu ajalehtedes ja ajakirjades aastatel 2018–2023 (näiteks Salu 2018; Kama, Lotman 2019; Loim 2020; Kõiv 2020). Vaadeldud meediatekstid ja kommentaarid sisaldavad viiteid rahvapärasele keskkonnaeetikale ja sellega haakuvatele vaidlustele, näiteks seoses veekogude, hiite või ristipuudega. Korduvate motiivide ja elementide – nagu keskkonna, looduse või loodusobjektide pühadus, hingestatus või tajumine elusolendina, viited seonduvatele pärimusmotiividele – tuvastamiseks vastavates allikates kasutati kvalitatiivset sisu- ja kontekstianalüüsi.

Käitumuslik järjepidevus

Järgnev arutelu põhineb Eesti näidetel, kuid tehtud järeldused on tõenäoliselt suuremal või vähemal määral ülekantavad ka teistesse kultuurikontekstidesse. Olgugi et võrreldes XIX sajandi talupojakultuuriga (ehk ajastuga, millest pärineb lõviosa traditsioonilise keskkonnanafolkloori üleskirjutusi) on ühiskonna toimimises aset leidnud ulatuslikud muutused, võib täheldada – nagu juba öeldud – keskkonnaga seotud väärtushinnangutes, hirmudes ja moraaliprintsipiides, aga ka käitumises teatud järjepidevust. Osa sellest käitumisest on mõnevõrra mehaaniline (nagu harjumus visata münte allikatesse, mille juures on silt, et tegemist on püha allikaga), kuid sellega võivad kaasneda tugevad mentaalsed-emotsionaalsed reaktsioonid. Tõenäoliselt enamik inimesi Eestis on kuulnud mõnda lugu ärarendavatest solvunud järvedest või hiitest, mis maksavad rüüstajale kätte terviserikke tekitamisega – sellised süžeed ringlevad nii eravestlustes kui ka meedias (vt nt Kaasik 2016, kommentaarid artiklile Pau 2023). Sõltumata sellest, kas niisugust ainet peetakse pelgalt pärimuseks või maailmas toimivaid tegelikke põhjuslikke seoseid kajastavaks, väljendavad inimesed üldiselt rohkem meelepaha siis, kui midagi traditsiooniliselt pühaks peetut rüvetatakse või lõhutakse. Isegi aruteludes COVID-19 epideemia puhkemise põhjuste üle tõusis esile saastatud ja seega solvunud looduse kättemaksu teema (Kalmre 2021). Maausuliste liikumine on kasutanud keskkonnanafolkloori strateegilises kommunikatsioonis (nt meediaartiklites ja avalikes petitsioonides) eesmärgiga kaitsta traditsioonilisi looduslikke pühapaiku, seda on tehtud näiteks pühapaikadesse planeeritud arendustegevuse vastu suunatud protestikampaaniates (vrd Päll 2021).

Seega ei ole tänapäeva eestlased küll ehk alid enam ohverdama härga, et lepitada äikesejumala viha rüvetatud püha veekogu pärast (selle vastava ajaloolise näite kohta vaata Gutsclaff 1644, samuti Plath jt 2022), aga nad võivad reageerida muu aktivismiga, näiteks alla kirjutada avalikule pöördumisele, millega kutsutakse üles takistama mõnd ettevõtmist, mis võib kaasa tuua veekogu saastamise. Nii XVII, XIX kui ka XXI sajandi keskkonnaeetikas kohtab seega polariseeritud arusaama õigest ja – sageli mütoloogilise karistusega seostuvast – valest käitumisest. Üks hiljutine Eesti avaliku arvamuse küsitlus näitas, et enamik vastanuist usub teatavat iseneslikku põhjuslikkust: nimelt nõustus 90 protsenti vastanuist väitega, et kõik hea ja halb tuleb selle tegijale mingil kujul tagasi (Maasoo 2015). Keskkonnaga seoses võivad sellised arusaamad väljenduda vastuseisus igasugusele tööstusele ja arendusele (nagu näiteks tselluloosivabrik, tuumajaam, tuulepargid, Rail Balticu raudtee), mis võivad kaasa tuua looduse häirimise või saastamise (vt vastavate dispuutide kajastusi Kõiv 2020; Loim 2020). Säärastes avalikes protestides on korduvalt esile toodud pärimusega haakuvad argumendid looduse hingestatusest ja veekogude pühadusest (nt Kõiv 2020, vt loodusobjektide pühaduse, vihasdamise või solvumise kajastusi teiste kultuuride keskkonnadebattides Pesonen 2022: 20). Samal ajal peab ühe Eurobaromeetri uuringu kohaselt 91 protsenti Eestis vastanuist ka teaduse ja tehnoloogia mõju ühiskonnale positiivseks (Raudvere 2016: 4–5, 8). Seega on vaja rohkem teadvustada mütoloogiliste ja teaduspõhiste arutluskäikude koosseksisteerimist või vaheldumist, et vältida ühiskondlikke pingeid ja arusaamatusi. Veelgi enam:

on tõenäoline, et traditsioonilises folklooris leiduvate argumenteerimismudelite teadlikum kasutuselevõtt kestlikkusega seotud avalike sõnumite edastamisel aitaks kommunikatsiooni tulemuslikumaks muuta.

Osa tänapäevaseid arusaamu traditsioonilisest keskkonnakäitumisest on vil-dakad, kuid pälvivad üldsuse heakskiidu, kuna haakuvad inimeste käibiva enese-kuvandiga. Näiteks rahvapärane identiteediloomes nii Eestis kui ka mujal põhineb sageli ühekülgasel käsitlusel esivanemate loodusearmastusest. Eesti rahvaluule-tekstide põhjal saab aga traditsioonilist suhtumist kirjeldada mitte niivõrd armas-tusena selle tänapäevases romantilises tähenduses, kuivõrd pigem kogemuspõhise austusena, mis on kombineeritud pragmaatilise suhtumise ja pühadustajuga. See võib väljenduda mõistmises, et iga ökosüsteem on kompleksne võrgustik ja seetõttu pole näiteks kalapüük pelgalt kala hankimine, vaid ühtlasi ka vastastikmõju vee-koguga selle kõigis mõõtetes, sealhulgas nii inimeste kui ka mitteinimeste tasandil (vt Whyte 2013: 5). Või siis arusaamas, et isegi veekogu ainult ühekordne saastamine võib ökoloogilise tasakaalu ohtu seada, korduv saastamine aga kaasa tuua juba ula-tuslikke soovimatuid mõjusid.

Pärimuses kajastub lisaks seisukoht, et mitte inimesed pole need, kes otsustavad, mis vajab kaitset, vaid keskkonnal endal on oma „tavad” (Mangiameli 2013: 147) ja seega märguanded selle kohta, mida tuleb kaitsta ja kuidas (sarnase üldistuse teeb Rappaport 1979: 97). Selles aimub üleskutse jälgida keskkonna tagasisidet ja toi-mida vastavalt sellele (Berkes jt 2000: 1251). Rohekommunikatsioonis tuleks seega suunata rõhk armastuselt kui romantiliselt kontseptsioonilt, mis on tänapäeva lääne ühiskonnas muidu kõrgelt väärtustatud, kuid sellegipoolest pigem üksikisiku vaja-dustest lähtuv eneseväljendus, lugupidavale käitumisele kui kontseptsioonile, mis on rohkem orienteeritud kogukonna huvidele ning inimese ja keskkonna vastastik-mõjule. Samuti peaks kommunikatsioonis nihkuma rõhk ekspertide või regulatsioo-nide sätestatud nõudmistelt keskkonna vajadustele (vrd Pezzullo, Cox 2022: 13).

Märksõnad eesti järvefolklooris: reostamine, ahnus ja solvamine

Järgnevalt võtan luubi alla mõne keskkonnapärimuse keskse märksõna ning rahva-jututüübi, mille kaudu neid edastatakse. On tähelepanuväärne, et folklooris kirjelda-takse vaid piiratud hulka keskkonnariske ja -probleeme ning samuti piiratud hulka õigeid ja valesid käitumisviise. Vastavad narratiivid loovad teatava valmisoleku, et keskkond võib olla ettearvamatu, kuid potentsiaalselt ohtlike keskkonnatingimuste korral on siiski olemas võimalused tasakaalu säilitada või taastada. Näiteks üks sage-dasemaid järvefolklooris kirjeldatud tasakaalutuse põhjuseid on sümboolne või füü-siline reostamine – see võib järvi või muid veekogusid nii-öelda vihasutada, pannes need kinni kasvama või mujale lahkuma (vrd Remmel 2014: 138). Järvefolkloor ase-tab reostamise kui vägagi reaalse keskkonnaohu mütoloogilisse raamistikku ja seob selle ebamoraalseteks peetavate inimlike omaduste ja kalduvustega, nagu ahnus, sol-vamine või vägivald. Selle kaudu viiakse keskkonnaprobleemid inimlikule tasandile,

kuid esitatakse ka üleloomulik tasand. Eetilisi ja moraalseid printsiipe näitlikustatakse suhtluse kaudu järvevaimudega, kes on võimelised rääkima, tundeid välja näitama ja tahtlikult tegutsema nagu inimesedki (ühe ajaloolise kirjelduse esitab Isselt 1587: 5–7). Kuigi need põhimõtted on vastavuses inimühiskonna moraalinormidega, edastavad neid muistendites kõrgemad jõud, kes jälgivad kõrgetest õiglusnormidest kinnipidamist ja keda kujutatakse kõikenägevatenä. Seetõttu ei saa inimeste eksimused jääda varjatuks ning pahategija sunnitakse oma tegu heastama või ta pälvib karistuse.

Mõnes muistendis (vt näidet 1) kirjeldatakse tervet kaitseolendite võrgustikku, kellest igaüks on seotud ühe spetsiifilise veekoguga, viidates rahvapärasele äratundmisele, et iga hüdroloogilise ökosüsteemi osad on omavahel seotud.

- (1) Järve aldias, tiigialdias, jõe aldias – on selle koha peremees, kes tema õiguse rikujaid „uputamiseks” trahvib. Isekeskes on keik vesialdijad ühenduses ja käivad läbi, saadavad terviksid jne. Kosta ja Maheda järves on neil sammeldand seljaga auvi kuju, Kahala järves must ärg, Käsmus ema tütrega, Iidjärves hall siig ehk liiva lõhe, Arujärves olnud halli jalgadega pois, kes järve [praegusesse] Iidjärve viind. (ERA II 198, 242 (4) < Haljala, 1938)²

Näide 2 esitab versiooni enamikule Eestis elavatele inimestele tuttavast jutumotiivist, mille järgi Ülemiste vanake käib kord aastas linnavärava taga küsimas, kas Tallinn on valmis saanud.

- (2) Ülemiste järve veevaimust. Iga aasta tulevat veevaim väikene hall vanake järvest välja ja käima küsimas linna väravavahi käest, kas linn on valmis. Ilmas ei tohi ütelda, et linn valmis on. Üteldakse alati, et uusi ehitatakse ja vanu parandatakse. Siis pobiseb vanake habemesse, raputab pead ja ruttab järve poole. Ei tea mis asja üksaasta väravavaht on talle ütelnud, et Ülemiste järv üle hajama hakkas. Linnast tuli juba vesi tuppä, ahju ja uputas kõik hiired ära. (ERA II 238, 690/1 (5) < Laiuse, 1939)

Keskkonnaetika seisukohast luuakse selles jututüübis huvitavalt seoseid looduslike protsesside (sadade aastate jooksul piirkonnas faktiliselt toimunud kiirete ja destruktiivsete üleujutuste) ning inimliku edasipürgimise ja ahnuse vahel. Mõningate jutuversioonide kohaselt olevat Tallinna ehitajad kiitnud, et kui linn kord valmis on, saab see olema võitmatu – seega luuakse narratiivne pinge inimese tehnokraatliku *hybris*e ja loodusjõude esindava järve vahel. Kuigi tänapäeval pole Tallinna üleujutused seotud Ülemiste järve veetaseme tõusu, vaid muude põhjustega (nt sadeveesüsteemi ebatõhususega), kerkib Ülemiste veevaimu kättemaksu motiiv üleujutuste põhjusi puudutavates inimestevahelistes ja meediaaruteludes endiselt ikka ja jälle esile (vrd Hussar 2021).

² Siin ja edaspidi on tekstis viidatud Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) rahvaluulekogudele kogu, kõite ja lehekülje ning pala tähistega, millele järgneb loo päritolukoht kihelkonna täpsusega ning üleskirjutamise aastaarv.

Hirm ja tasakaal

Paljudes pärimustekstides väljendub arusaam inimelu ja mingi looduskoosluse kestmise sümbiootilistest seostest: näiteks ühes pärimustekstis väljendab jutustaja ühemõtteliselt seisukohta, et kodu lähedal kasvavaid suuri puid ei tohi langetada, sest muidu sureb majaomanik või tema naine. Pärimusteksti võtab kokku osutus sama tabu au sees pidamisele käitumuslikul pinnal: „Ma ei lase oma suurt kuuske järve ääres maha lõigata – lõigaku pääle surma kes tahab ehk tehku mis tahes” (E 55028 (14) < Kanepi, 1924). Sümbiootilist seost maastikuvormide ja inimeste vahel näitlikustatakse ka keele tasandil, kasutades inimkeha analoogiat: voolavat vett nimetatakse kujundlikus kõnekasutuses *soonteks*, mida kujutatakse moodustavat vereringelaadse süsteemi, allikaid võidakse nimetada *silmadeks*, neemi ja poolsaari *ninadeks* või *säärteks* (vrd ka üksiknimetustega nagu Koljunukk), saartevahelisi väinu *kurkudeks*, jõgede suubumiskohti *suudeks*; lisaks kujutatakse järvede tekkimist inimese pisaratest (vrd Remmel 2022: 174). Seega tuleb inimkehana kaardistatud maastiku puhul ilmekalt esile, kuidas lahendamata keskkonnaprobleemid võivad nii piltlikus kui ka otseses mõttes puggeda inimesele „naha vahele”.

Ohtude näitlikustamiseks kirjeldatakse keskkonnaprobleemides küll rohkesti hoiatusi ja karistusi, kuid selle pärimuse üks olulisemaid funktsioone näib olevat mitte tekitada hirmu, vaid rõhutada, et keskkonnaga arvestav koostoimimine annab midagi vältimatult olulist ka inimesele endale – nimelt tema edasikestmise (vrd Loo-rits 1948). Otsustav on dünaamiline vastasmõju – vaimumaailma esindajate viha või lahkus sõltub sellest, kuidas inimesed nende mõjupiirkonnas käituvad. „Vihas-tamine” annab märku, et jätkusuutmatu toimimine on ohtlik ning inimese enda kohus on teada, kuidas hädalukorras käituda (Jha, Jha 2011). Niisuguse pärimuse taustaks on äratundmine, et elutähtsate ressursside kadu võib kaasa tuua haigused, kliimaprobleemid, ikaldused, nälja, üksikute loomade või tervete liikide hukkumise (vrd Remmel 2022: 201). Olgugi et sellised põhjuslikkusel ja vastastikkusel põhinevad uskumused on muutunud ajapikku vähem absoluutseteks, on selletaolisi hoiakuid võimalik näha ka tänapäeval (näiteks seoses kliimamuutustega). Kuid võrreldes keskkonnaprobleemide selgete sõnumitega esineb tänapäeva rohekommunikatsioonis sageli vastuolulist ja emotsionaalset sõnumiedastust, paanika, süütunde ja hirmu tekitamist, arvamuste ja faktide vahelise piiri hägustamist (nt Tampere 2019 räägib tööstuslikust reostusest, kuid kasutab väljendeid, nagu „Sul on hiiglaslik süsiniku-jalajälg, tee midagi” või „Meid on vähe, aga meie mõju kliimale suur”, mis jätavad mulje, nagu vastutaks selle eest üksikisik). Loomulikult pole üheselt selge infoedastus alati võimalik, kuid vähemalt mõningaid eeskujusid selleks võiks leida traditsioonilisest keskkonnapärimusest.

Polariseeritud kohane ja kohatu käitumine

Pärimuses kujutatakse keskkonnakatastroofe peaaegu alati inimõigulisena. Näiteks korduvmotiivina kujutatud järveränd, mille tingib reostamine ja mille tõttu kohalikud inimesed jäävad ilma vee- ja kalavarudest, osutab äratundmisele, et koostöö keskkonnaga on kollektiivne vastutus ning väljastpoolt tulevale abile või sekkumisele ei saa lootma jääda. Samas on tänapäeva vaates endiselt aktuaalne ka traditsioonilise pärimuse läbiv sõnum, et keskkonnakataklüsmidele eelnevad hoiatused, mille õigeaegne märkamine aitab ohust pääseda. Muistendites kirjeldatud rändava järve ees käib valjusti mõirgav härg või pull, ohusõnumi võib tuua lind või siis kostab lihtsalt hoiatav hääl. Inimesed, kes neid signaale tähele panevad, saavad põgeneda ja jäävad terveks. Seega pole keskkonnafolkloori loogika järgi süütuid ohvreid, kuna kõik kuulevad hoiatusi, aga pääsevad ainult need, kes nendele vastavalt käituvad. Teabe olulisuse rõhutamiseks ja kontrasti loomiseks võib sama lugu esitada ka vastaspooluse, nagu järgmises jutunäites:

- (3) Kolga vallas on „Kahala” järv. Rahvasuu selle järve tekkimisest räägib järgmist: Kord suvel, kui mehed põllul künnud, tulnud suur pilve, mille ees lennanud üks lind. Lind hüüdnud: „Pöeke, rahvas! Pöeke rahvas!” Kes põgenenud, pääsenud. Kes pole põgeneda saanud, on praegu järve põhjas. (ERA II 222, 538 (3) < Kuusalu, 1939)

Kuigi paljudes pärimustekstides märgitakse, et rändav järv laskus maa peale kiiresti, on reageerimiseks alati aega vähemalt mõni sekund. Osa pärimustekste kirjeldab naist, kes küll kuulsid hoiatust ja teadsid, et peaksid põgenema, kuid pöördusid siiski veel tagasi, et võtta kaasa seelik või kaelakee, mida neil oli kahju maha jätta. Niisugused jutumotiivid näitlikustavad, et suure ohu korral on materiaalsed hüved tähtsusetud, kuna nende peale aja raiskamine võib maksta elu. Paralleeli võib tõmmata tänapäevaste keskkonnakriisidega, mille puhul hoiatusi on ammu märgatud, kuid neile pole alati asjakohaselt reageeritud.

Pühadusetaju kui ressursside ja elukeskkonnaga seotud reeglite allikas

Ajaliste või kohapõhiste piirangute seadmine ressursside kasutamisele on levinud praktika nii rahvapärases kui ka ametlikus loodusvarade majandamises (Berkes jt 2000: 1254). Samuti tulevad vastavas tekstiaines esile selged käitumuslikud juhised seoses teatud kohtade ja aegade, mida iseloomustatakse pühaduse mõistet kasutades. Lähtuvalt inimkäitumise laadist (nt ressursside raiskamine, reostamine) võidakse muistendites kujutada teatud kohtade staatuse pendeldamist püha ja mitte-püha vahel. Näiteks tekkis pärimuse järgi Pühajärv seoses sellega, et piirkonna elanikud olid pidevalt tülis: kerkis tume pilv, mis ähvardas tülitsejad enda alla matta. Kuna inimesed oma käitumist ei muutnud, langeski see Pühajärvena nende peale.

Hiljem hakkasid inimesed järve kaldal ohvriande tooma, mistõttu sümboolne roojasus asendus pühadusega (vt nt Eisen 2003). Nagu mitme teise järvega, seostub ka Pühajärvega jutumotiiv, mille kohaselt ei tohi sealt püüda teatud tüüpi kalu (näiteks suurt ilma sabata või siis sammeldunud seljaga kala), keda kujutatakse järvehaldja või tema lemmikloomana. Juhul kui mõni kalamees selle tabu vastu eksib, piinab teda rahvajutu järgi mingi nähtamatu jõud seni, kuni ta püütud kala järve tagasi viib. Ka selles mütoloogilises esituses kajastub reaaleluline moraal: kestlikkuse seisukohast võib teatud kalade püügi piiramine aidata tagada kalavarude jätkumise.

Samalaadsed kohapõhised tabud seostuvad Kaali järvega Saaremaal. Ühe muistendi järgi hakkasid inimesed põuaajal, kui mujal enam piisavalt vett ei olnud, Kaali järves lambaid pesema (ERA II 233, 97/8 (2) < Püha, 1939). Muistend seletab pühaduse kontseptsioonist lähtuvalt, miks selline tegu oli lubamatu, kuid vihjeid on ka reaalelulistele ökoloogilistele põhjustele: kuna see sügav järv oli ainus järelejäänud koht, kus veel leidis puhast vett, oli ka strateegiliste veeressursside seisukohalt oluline hoida see puhtana. Pärimus esitab selle moraali mütoloogia kaudu: esmalt näitlikustades tabu rikkumist äkki kaduma hakkavate lammastega, hiljem lisandub veel selgem üleloomulik sekkumine, mis tuleb meelde vajadust vältida vee reostamist.

Muistenditsükel, mis kujutab mingi järve tekkimist (nt Kaali järv, Valgjärv), kui see uputab taevast alla langedes äsja abiellunud lähisugulased (vt pikemalt Metsvahi 2018), on antud kontekstis samuti vaadeldav – vähemalt lihtrahva arusaama kohaselt – kestlikkuse reeglite tunnetatud rikkumisena, mis toob kaasa kõrgemate jõudude sekkumise. Samuti kujutatakse mõningates muistendites järve langemist kahe tülitseva pulmarongi peale, edastamaks signaali, et kui inimesed ei suuda läbi saada pidupäeval, pole lootustki, et nad oleksid suutelised kestvaks koostööks hiljem. Kõigil nendel juhtudel toob kestlikkuse reeglite rikkumine kaasa nähtava muutuse looduses.

Ühe järve lahkumist kirjeldab taas näide 4, kujutades järve kohamuutust teatavas sümbiootilises suhtes hiiega, kusjuures ka siin on inimeste kuuldud hääl käsitatav hoiatusmärgina:

- (4) Vanasti olnud Rakverest 5 km eemal järv. Suviste tööde ajal aga kadunud järv ära. Inimesed kuulnud vaid häält, mis hüüdis: hiis ees, järv taga. Praegu olevat sama järv Tallinna lähedal Kahala mõisa väljal. (ERA II 215, 181 (4) < Jõhvi 1939)

Mõnikord esitavad muistendid aga sümbiootilise seose müütilise loomaga. Kui inimene mõnda sellist rändava järve ees liikuvat looma (näiteks härja) lööb, langeb järv maapinnale. Seega kujutatakse vägivaldset sekkumist kaasa toovat ahelreaktsiooni, mille tõttu lõpuks kannatavad maapinnale laskuva järve alla jäävad inimesed – muistend näitlikustab taas ökosüsteemide võrgustikulaadset seotust (vrd Harvey 2005: xi). Folklorist Mari-Ann Remmel (2022: 200) oletab, et rändava hiie muistendid kajastavad muu hulgas arusaama elusa vee (kui hingestatud hiie osa) liikumise ja kujumuutmise võimest – võib ju vesi auruna taevasse tõustes pidada ühendust taevaste jõududega ja saada taeva- või äikesejumala käsilaseks, normi rikujaid hävitavaks tööriistaks.

Peamiselt tajutakse järverändu kirjeldavates lugudes seost inimeste toime pandud sümboolse ebamoraalse teo ja järgnenud keskkonnakatastroofi vahel. Samal ajal on selliste ebamoraalsete käitumisviiside hulk piiratud: nendeks võivad olla verepilastus, mähkmete pesemine järves või lapse tagumiku pühkimine kalasabaga, konfliktid kohalike elanike vahel või inimeste liiga ahneks ja lugupidamatuks muutumine. Mütoloogia ja tegelikkuse piirid on nendel juhtudel taas hägusad. Limnoloogilised uuringud on näidanud, et madalad järved (nt turbajärved) võivad kuivada, soostuda või üle kallaste tõusta nii looduslike protsesside – põua, tugeva vihma – tõttu kui ka seoses reostamisega. Kogukondades võisid ajalooliselt tekkida tööpoolest konfliktid, kui kalavarud või joogivee hulk vähenes, kuid folkloor sisaldab siiski enam kui lihtsalt tõsielusündmuste täpset peegeldust: peaaegu alati leidub selles mingi põhjuslikkusel põhinev moraal, aga ka vihjeid, kuidas ellu jääda või toime tulla.

Muistendid on sidunud sarnased kohanimed järve rändamisega: Oisu märgib järve algset ning Oisu praegust asukohta:

- (5) Praegune Õisu järv asunud varem Oisus. Endise Oisu järve asemel on suur turba-soo. Järv tulnud Oisust ja teel Õissu sõnanud: „Oisust tulen ja Õissu lähen”. Paik, kuhu järv tulnud, olnud tammemetsa all. Õisu järves kasvavad seepärast praegugi veel tammed. (ERA II 223, 412 (36) < Suure-Jaani, 1939)
- (6) Oisuküla all oli olnud vanasti järv, kuid nüüd teda seal enam ei ole. Järv oli läinud Õissu. Auksist ja Võistverest mööda minnes pistnud ta kaks sarve maasse, ning sellest tekkinud järved, mis on praegu alles ja kannavad Auksi ning Võistvere nime. Üldikülalt läbi minnes küsinud Üldiküla inimesed, et kus ta läheb. Järv vastanud, et läheb Õissu. Järv olnud väga pahane sellepärast, et Oisuküla naised pesnud tema puhtas vees igasuguseid nartse. Siis sülitanud ta korra ning hakanud edasi minema. Tema sülitamisel tekkinud lohk, mis kannab Järvelohu nime. Ennem oli ka selles lohus olnud vesi, kuid nüüd ei ole seda enam. (ERA II 238, 57/8 (1) < Suure-Jaani, 1939)

Näide 5 ei esita selget põhjust, miks järv lahkus, kuid tekstis on vihje tammemetsale ehk ühele puistutüübile, mida võidi pidada pühaks. Seega näib järv läbivat ka siin transformatsiooni, tulles kohast, mis on muutunud ebapuhtaks, ja minnes kohta, millel on eeldatavalt seos pühadusega. Näites 6 märgitakse, et järvel olid sarved ja ta sülitas – seega võttis järv müütilise looma kuju. Samuti esitatakse selgelt järve lahkumise põhjus.

Mõnikord sisaldab sama lugu nii mittemütoloogilist kui ka mütoloogilist argumentatsiooni. Näiteks üks muistend Endla järvest pakub selle tekkimise kohta kaks seletust: esimese, haruldase järgi pole keskkonnamuutus seotud mitte inimese, vaid lindude tegevusega (nende tehtud kraavid olevat hakanud vett koguma, kuni tekkis Endla järv) (ERA II 238, 568/9 (9) < Laiuse, 1939). Teise versiooni kohaselt tekkis järv leinava naise pisaratest, kuid seda inimtegevust ei kujutata kaasa toovad kriitilisi keskkonnamõjusid. Tundub, et lähedase inimese kaotuse pärast nutmist peetakse nimetatud pärimusloos asjakohaseks tegevuseks, isegi kui see toob kaasa muutusi keskkonnas.

Arutelu

Eelnev ülevaade püüdis näidata, et eesti traditsiooniline keskkonnafolkloor kätkeb tervikökosüsteemidega arvestavaid keskkonnakäsitlusi, kuid neil on väljundeid ka tänapäeva mõtlemises (vrd Hunter 2020: 222; Ironside, Hunter 2023). Põlis-ameeriklasest filosoof Kyle Powys Whyte (2013: 5) on seisukohal, et traditsioonilisi ökoloogilisi teadmisi ei saa hõlpsasti üle kanda uutesse, teistsugustesse kontekstidesse ja seetõttu võib olla problemaatiline pärimusliku teadmuse kaasamine näiteks kliimateadusesse. Nõustun, et selline ülekandmine ei tarvitse olla lihtne juhul, kui vastavad teadmised on antud rühma või ühiskonna jaoks täiesti uudsed. Aga kui ühiskonna keskkonnamõtlemises on juba olemas ajaloolise folklooriga resoneerivad tendentsid, võib nende teadlikum kaasamine olla abiks keskkonnateadlikkuse tõstmisel ja teaduslike järelduste edastamisel.

Veelgi enam, paljud keskkonnafolklooris väljendatud jätkusuutlikkusega seotud põhimõtted kattuvad ökoloogiateaduse aktuaalsete seisukohtadega – ehkki folklooris võidakse need esitada läbi mütoloogilise prisma ning lähtuvalt rahvajuttude loogikast ja struktuurist. Uuringud näitavad, et narratiivsed mütoloogiaga seotud lähenemisviisid lastele ökoloogiliste teemade õpetamisel on sageli tõhusamad kui pelgalt faktidel põhinevad lähenemised (Hunter 2020: 221). Ent sama kehtib ka täiskasvanute kohta, isegi juhul, kui usundiline resoneerimine selliste pärimusteadmistega ei ole selgelt nähtav. Näiteks peetakse veekogude kaldaalasid jätkuvalt ihaldusväärseks elupaigaks ka ilma mütoloogilise argumentatsioonita – kuigi pole välistatud, et siin mängib rolli ka rahvapärane pühadusetaju, mis avaldub folklooris seoses vee ja kuiva maa piirialadega. Jääb mulje, et samamoodi nagu vanasti hiite puhul (vt Remmel 2022: 172) tekitab maastikuelementide koosmõju veekogusid ja muid loodusobjekte ühendavate ökotüüpide puhul ka tänapäeval inimestes ilutaju, aukartust või müstilisuse tunnet, mida toetavad teatud traditsioonilised mustrid (vt lähemalt loodusega ühtekuuluvuse tajumise mõjude kohta Restall, Conrad 2015). Paljudel veekogude ääres elavatel inimestel on oma elupaigaga teatav isikustatud suhe: veekogu tajutakse iseenda või oma kinnisvara pikendusena, mistõttu ei olda alid ümbruskonna ökosüsteemi kahjustama. Samas aga võib see suhe avalduda liialdatud omanditajuna, mis võib muu hulgas panna omaniku veekaitsetsoonides kehtivaid piiranguid eirama. Aja jooksul on lisandunud uusi rahvapäraseid lähenemisviise, näiteks on viimastel aastakümnetel Eestis aktiivsemalt tegutsenud geopaatihuviliste liikumine, mille liikmed püüavad tunnetada rahvapärimuses pühana kirjeldatud paikade ja väidetavalt sellistest paikadest lähtuvate maaenergiate seoseid (vt Kivari 2016).

On eelduspärane, et kui eespool kirjeldatud usundisidusate seisukohtade ja ratsionaalsel põhjal rohekommunikatsiooni vahelised erinevused on liiga suured või polariseerunud (kui näiteks teadlased või ajakirjanikud naeruvääristavad rahvapäraseid uskumusi ja hirme), võib see põhjustada protesti teaduslike või majanduslike põhjenduste ja nendele üles ehitatud arengukavade vastu. Pigem oleks vaja aktsepteerida, et tänapäeva inimestel võib jätkuvalt selliseid tõekspidamisi esineda. Eestis ja mujal Põhja-Euroopas läbi viidud küsitlused on näidanud traditsioonilise keskkonnafolklooriga seotud tõekspidamiste olemasolu enamikul vastanuist,

kes ühtlasi pidasid loodust „pühaks, elavaks ja puutumatuks” (Thurfjell, Rimmel 2023, vt ka Restall, Conrad 2015). Mõnes Eesti keskkonnakonfliktis on teaduslike ja majanduslike argumentide kõrval spontaanselt või teadlikult välja toodud traditsioonilisi eetilisi põhimõtteid ja folkloorinäiteid, et õigustada ja legitimeerida vastanduvate osapoolte seisukohti (vrd Päll 2021; mujalt maailmast Pesonen 2022: 21–22). Ka temaatiliste ajaleheartiklite internetikommentaaries leidub samalaadset osutamist pärimusele, näiteks vastandub üks kommentaator oma mõtteavalduses Kassinurme hiie ümbruse raadamise üle raiet mittetauninud kaaskommentaatorile: „Sm [kaaskommentaatori nimi] vist pole tutvuda viitsinud eestlaste pühapaikade ja sellest tulenevate kommetega. Tänapäeval on kõik muistsed linnamäed kasvanud metsa ja normaalsed inimesed ei tee seal lageraiet. Hiie aga ei tohi tegelikult oksa-kestki murda hiiekombe kohaselt, austades maa- ja metsavaime!” (kommentaari artiklile Pau 2023) Nõustun seisukohaga, et keskkonna ja kultuuripärandi teemad saavadki avalikus ruumis sageli nähtavaks just konfliktide kaudu: kui keskkonda või pärandit tajutakse ohustatuna, muutub see diskussioonides oluliseks ja seda tunnetatakse teravamalt identiteedi osana (vrd Jonuks jt 2022: 157).

Samal ajal on keskkonnafolkloori valikuline kasutamine demagoogias mõne huvigrupi vajaduste läbisurumiseks ilmselgelt problemaatiline. Näiteks on teadlased (nt Kimmerer 2012) väljendanud muret juhtude pärast, kui rahvapäraseid ökoloogilisi teadmisi kaasatakse domineerivasse teadusdiskussiooni ainult sel määral, kuivõrd see on kasulik mingite etteantud akadeemiliste raamistike toetamiseks ja loodusvarade majandamise õigustamiseks.

Varasemates uurimustes on küll mainitud vajadust teaduslike ja rahvapäraseid keskkonnaga seotud teadmisi teadlikult kombineerida, kuid vähe on räägitud tänapäevastest spontaansetest rahvapärastest keskkonnateemade üle arutlemise viisidest, mis põhinevad erinevatest allikatest (nt perepärimus, folklooriväljaanded, ajakirjandus, haldus- ja õigusaktid) hangitud teabe sünteesil. Looduse vaimse poolega seotud pärimussidusaid elemente võib muu hulgas leida ajakirjanike, poliitikute ja haritlaste sõnavõttudest (nt puude positsioneerimist hingestatud olendite ja seega õigussubjektina, vt Tiido 2021; loodust kättemaksjana teatava eksimuse eest vt Võsoberg 2019). Mõne keskkonnatemaatikaga seotud artikli internetikommentaariumis kirjeldati loodust jumalasarnasena, näiteks kutsudes üles „alluma Looduse kui Kõigeväelisema õpetusele ja lootma Tema usule ja armastusele” (artikli Karnau 2024 kommentaarid). Vajalik ja informatiivne oleks küsitluste-intervjuude kaudu välja selgitada, millist vaimset ja emotsionaalset väärtust kannavad tänapäeva inimese jaoks erinevad looduslikud elupaigad ja keskkonnakooslused ning millised tegevused millistes kontekstides seda mentaliteeti toetavad (vt samal teemal Jetoo jt 2023; Brown, Raymond 2007; Latour 2004).

Hoiakud võivad erinevate huvirühmade lõikes varieeruda, näiteks kalameestel võivad olla oma käitumisharjumused seoses kalastusveekogudega, nagu sümboolsed rituaalid hea kalasaagi tagamiseks; looduslikes pühapaikades käivatel turistidel ja matkajatel võivad need omakorda olla teistsugused (vt pikemalt turismi ja keskkonnafolkloori seostest Pisón 2023). Minu kogemus – näiteks Jõgevamaal Saarlõu järve ääres ühte viina võtvate meeste seltskonda küsitledes – näitab, et inimesed, kes lihtsalt

järve ääres aega veedavad, on sageli sellegipoolest teadlikud ümbruskonna keskkonnanafolkloorist, nagu põhjustest, miks selle järve veevaim võib kätte maksta ja mida peaks tegema ujuja, kui tunneb, et veevaim üritab teda uputada. Nõustun Tanneriga (2008: 48), kes leiab, et keskkonnakommunikatsiooni seisukohalt ei ole oluline mitte niivõrd välja selgitada, millist keskkonnapärimust inimesed teavad, kuivõrd küsimus, miks vastavad lood ja käitumistavad on jätkuvalt säilinud ja antud kontekstis kasutusel. Viimasel kümnendil on paljudel inimestel Eestis kujunenud uskumused ja kogemused seoses hinge- või väeloomadega, kes sellisel kujul on eesti folklooris uudsed, kuid nendega suhtlemise viisidel on siiski sarnasusi vanema keskkonnanaflooriga – sealhulgas arusaam, et üleloomuliku olendiga seotud sakraalsus levib ka elupaigale, kus seda olendit kohati.

Üksikisikud ja grupid käituvad keskkonda säästvalt, kui nad tunnevad austust institutsiooni vastu, kellelt vastavad nõuded tulevad – olgu selleks siis jumal, vaimolend või looduskaitseorganisatsioon – ning kui nad leiavad, et nõuded on õigustatud ja üldse saavad nende täitmiseks midagi teha. Samuti peaks kohalikke elanikke kaasava keskkonnaaktivismi konkreetset väljundid, nagu veekogude kallastel prügi korjamise kampaaniad, võimaldama osalejatele valikuid, mis vastavad nende kestliku käitumisega seotud identiteeditajule (vt pikemalt isikliku ja grupiidentiteedi ning keskkonnaaktivismi seoste kohta Bouman jt 2020). Lõviosa traditsioonilisi rituaale ja kaasaegset keskkonnaaktivismi lähtub inimeste põhivajadusest suunata tulevaste sündmuste kulgu väljakujunenud ja aktsepteeritud väärtuste poole (Anttonen 1992: 2530). Tim Ingold ja Gísli Pálsson (2013: tagakaas) juhivad tähelepanu, et nüüdisaegsed keskkonnakaitseliikumised rõhutavad üha enam vajadust positsioneerida indiviidi keskkonda kuuluva ja sellega harmoonilises koosmõjus toimida suutva biosotsiaalse olendina.

Kokkuvõte

Folklooril põhinevad narratiivid, mis toovad muidu ilmalikesse ideoloogiatesse sisse religioosse või sakraalsusega seotud mõõtme, mängivad tänapäeva keskkonnavaidlustes ja -konfliktides jätkuvalt rolli. Traditsioonilises keskkonnapärimuses esindatud lähenemiste teadlik kasutamine võib aidata teadusel ja meedial luua kommunikatsioonistrateegiaid, mis aitavad avalikkusele keskkonnakriisi olemust arusaadavamalt lahti seletada, seostades keskkonna vajadused kultuurimälu ning sellega seotud identiteetide, tähenduste ja väärtussüsteemidega.

Paljud keskkonnaprobleemid on küll globaalsed, kuid traditsioonilise folkloori lokaalne rõhuasetus pakub just oma piirkonnas äraproovitud kohanemisstrateegiaid, rõhutades samas, et igal inimesel on sotsiaal-ökoloogilises terviksisüsteemis oma roll. Võrreldes nüüdisaegse keskkonnaprobleemaatikat puudutava meediasisuga, mis mängib sageli süütundele ja vastutusele ning asetab indiviidi keeldude ja käskudega passiivsesse rolli, kujutab traditsiooniline keskkonnanafolkloor selgelt üksikisiku agentsust (aga ka selle piire) ja sellest lähtuvaid vastutuse võtmise viise. Näiteks ei ole konstruktiivne tekitada üksikisikule süütunnet, kui muutused keskkonna-

sõbralikkuse poole sõltuvad kõrgema taseme institutsioonidest või struktuuridest (nt rahvusvahelistest tööstuskontsernide või poliitikast). Ökoloogiline teadmine muutub käitumuslikuks, kui seda ei võeta lihtsalt bürokraatliku regulatsioonina, vaid kui vältimatut ja kasu toovat käitumiskodeksit. Traditsioonilise keskkonna-folkloori analüüs näitab, et pelgalt karistushirmu õhutamine ei ole tõhus viis juurutada eetilist ja jätkusuutlikku käitumist, vaid tekitab pigem trotsi ja soovi süsteem üle kavaldada.

Rohekommunikatsioon võiks ideaalis tähendada ausat, mõistetavat ja läbipaistvat teavet selle kohta, millised käitumis- ja tarbimisvalikud on keskkonnasõbralikud. Ühtlasi tuleks teadvustada, et keskkonnamõtlemisel ja -käitumisel on nii psühholoogilisi, emotsionaalseid, sakraalseid, usundilisi, sümboolseid kui ka narratiivseid tahke, mis pole kaotanud tähtsust ka nüüdisaegses vastukajas. Keskkonnafolkloor näitlikustab, et kriisil on kindel põhjus, seletus, algus ja lõpp: keskkonnaprotsessid on vastastikmõjus inimtegevusega ning igaüks saab teha käitumisvalikuid ähvardava ohu ületamiseks (vrd Plath jt 2022: 16; Bergmann 2021: 71). Empiirilised uuringud on tõestanud, et traditsioonilised kaitseaktivismi käivitavad mentaalsed ohukaardid on lokaalsed (raadiusega 25–35 kilomeetrit) ja et ka tänapäeva kontekstis on osutunud tõhusaks kohalik aktivism, näiteks kindlate sammude astumine teatud objekti kaitseks (vrd Hiimäe 2016, 2024). Sama rõhuasetus võiks olla loomulikumana esil ka nüüdisaja rohekommunikatsioonis.

Artikkel on seotud projektidega „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid“ (EKM 8-2/20/3), „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uurin-gute tippkeskus“ (TK215) ja „Keskkonnaga seotud tervisekriiside mõistmine – ava-liku arvamuse kujundamine müütide ja teaduse kaudu“ (CHRYSES, mida toetavad CHANSE ja HERA ETAg-i kaudu).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

VEEBIVARAD

Eisen, Matthias Johann 2003. Pühajärve tekkimine. – M. J. Eisen, Tartumaa muinasjutud. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

<https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/tmuina/51.html>

Hussar, Lauri 2021. Ülemiste vanake kollitab. – Eesti Päevaleht 2. X. <https://epl.delfi.ee/artikkel/94748111/lauri-hussar-ulemiste-vanake-kollitab-savisaare-dna-on-end-juba-paljun-danud-pea-igasse-poliitikusse>

Kaasik, Ahto 2016. Igal teol on tagajärg: loodus karistab pühapaikade rikkujaid ja rüvetajaid needusega. – Alkeemia.ee, 19. V. <https://alkeemia.ee/igal-teol-on-tagajarg-loodus-karistab-puhapaikade-rikkujaid-ja-ruvetajaid-needusega/>

- Kama, Kaido; Lotman, Aleksei 2019.** Kas jätame hiitega hüvasti? – Postimees 21. III.
<https://arvamus.postimees.ee/6551016/kas-jatame-hiitega-huvasti>
- Karnau, Andrus 2024.** Akadeemik: fosforiiditööstuse riskid on liiga suured. – Postimees 13. XI. <https://majandus.postimees.ee/8133748/akadeemik-fosforiiditööstuse-riskid-on-liiga-suured>
- Kõiv, Henri 2020.** Tehas, mis lõhestas ühiskonna. – Vikerkaar. <https://tehas.vikerkaar.ee/>
- Maasoo, Kai 2015.** Elust, usust ja usuelust 2015. Tallinn: Saar Poll.
http://www.saarpoll.ee/UserFiles/File/Elus,%20usust%20ja%20usuelust_2015_ESIT-LUS_FINAL.pdf
- Pau, Aivar 2023.** „Süda lausa rebenes sees – mida te, elajad, teinud olete!” Lageraie hävitas muistse Kassinurme hiie. – Delfi Forte 31. III. <https://forte.delfi.ee/artikkel/120166032/fotod-suda-lausa-rebenes-sees-mida-te-elajad-teinud-olete-lageraie-havitas-muistse-kassinurme-hiie>
- Raudvere, Kadri 2016.** Ülevaade uuringutest, mis käsitlevad Eesti elanike suhtumist teadusesse. Tartu: SA Eesti Teadusagentuur. <https://www.etag.ee/wp-content/uploads/2014/02/%C3%9Clevaade-teaduse-mainet-Eestis-k%C3%A4sitlevatest-uuringutest.pdf>
- Salu, Mikk 2018.** Tselluloositehase anatoomia: kuidas kõik pekki läks. – Eesti Ekspress 20. VI. <https://ekspress.delfi.ee/artikkel/82694443/tselluloositehase-anatoomia-kuidas-koik-pekki-laks>
- Tampere, Ylle 2019.** Sul on hiiglaslik süsinikujalajalg, tee midagi! – Eesti Päevaleht 26. IX. <https://epl.delfi.ee/artikkel/87536937/sul-on-hiiglaslik-susini-kujalajalg-tee-midagi>
- Tiido, Harri 2021.** Kas puudel on õigus kohtusse pöörduda? – ERR.ee, 27. V. <https://www.err.ee/1608226690/harri-tiido-kas-puudel-on-oigus-kohtusse-poorduda>
- Võsoberg, Vidrik 2019.** Looduse kättemaks? Miks tige madupeakala maale ronib? – Õhtuleht 24. X. <https://www.ohtuleht.ee/loodus/981144/looduse-kattemaks-miks-tige-madupeakala-maale-ronib>

KIRJANDUS

- Anttonen, Veikko 1992.** „Püha” mõiste rahvausundi uurimises. Tlk Aino Laagus. – Akadeemia, nr 12, lk 2514–2535.
- Bergmann, Sigurd 2021.** Weather, Religion and Climate Change. (Routledge Environmental Humanities.) London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429342400>
- Berkes, Fikret; Colding, Johan; Folke, Carl 2000.** Rediscovery of traditional ecological knowledge as adaptive management. – Ecological Applications, kd 10, nr 5, lk 1251–1262. [https://doi.org/10.1890/1051-0761\(2000\)010\[1251:ROTEKA\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1890/1051-0761(2000)010[1251:ROTEKA]2.0.CO;2)
- Berkes, Fikret; Colding, Johan; Folke, Carl (toim) 2002.** Navigating Social-Ecological Systems: Building Resilience for Complexity and Change. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511541957>
- Brown, Gregory; Raymond, Christopher 2007.** The relationship between place attachment and landscape values: Toward mapping place attachment. – Applied Geography, kd 27, nr 2, lk 89–111. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2006.11.002>

- Bouman, Thijs; Steg, Linda; Johnson Zawadzki, Stephanie 2020.** The value of what others value: When perceived biospheric group values influence individuals' pro-environmental engagement. – *Journal of Environmental Psychology*, kd 71, nr 101470.
<https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101470>.
- El-Hani, Charbel N.; Poliseli, Luana; Ludwig, David 2022.** Beyond the divide between indigenous and academic knowledge: Causal and mechanistic explanations in a Brazilian fishing community. – *Studies in History and Philosophy of Science*, kd 91, lk 296–306.
<https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2021.11.001>
- Fernández-Llamazares, Álvaro; Cabeza, Mar 2018.** Rediscovering the potential of indigenous storytelling for conservation practice. – *Conservation Letters*, kd 11, nr 3, lk 1–12.
<https://doi.org/10.1111/conl.12398>
- Gutsclaff, Johann 1644.** Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefßland Wöhhanda. Daraus die Unchristliche Abbrennung der Sommerpahl-schen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer / wegen des Unchristlichen und Heydnischen Aberglaubens gegeben Von Johanne Gutsclaff / Pomer. Pastorn zu Urbs in Liefßland. Dorpat: Johan Vogel.
- Harvey, Graham 2005.** *Animism: Respecting the Living World*. London: Hurst & Company.
- Hiimäe, Reet 2016.** Narrative maps of danger as a means of subjective protection. – *Etnološka tribina. Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, kd 46, nr 39, lk 176–186.
<https://doi.org/10.15378/1848-9540.2016.39.07>
- Hiimäe, Reet 2024.** Environmental folklore as a vernacular code of sustainability: The case of Estonian lakes. – *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 7. VIII.
<https://doi.org/10.1007/s13412-024-00974-6>
- Hiimäe, Reet; Kalda, Mare; Kõiva, Mare; Voolaid, Piret 2021.** Vernacular reactions to COVID-19 in Estonia: Crisis folklore and coping. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 82, lk 21–52. <https://doi.org/10.7592/FEJF2021.82.estonia>
- Hunter, Jack 2020.** Folklore, landscape and ecology: joining the dots. – *Time and Mind*, kd 13, nr 3, lk 221–225. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2020.1824098>
- Ingold, Tim 2000.** *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London–New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203466025>
- Ingold, Tim; Palsson, Gisli (toim) 2013.** *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394>
- Ironside, Rachael; Hunter, Jack 2023.** Introduction: Mapping the territory. – *Folklore, People and Places: International Perspectives on Tourism and Tradition in Storied Places*. (Routledge Advances in Tourism and Anthropology.) Toim J. Hunter, R. Ironside. Abingdon: Routledge, lk 1–24. <https://doi.org/10.4324/9781003374138>
- Isselt, Michael von 1587.** Kurtze Chronick / Oder Historische beschreybung der Furnembs-ten hendel / so sich beyde in Religions un Weltlichen sache / fast durch die gantze welt zugetragen haben / im Jar 1585. vom Augustmonat an biß auff den September / Anno 1586. Cölln: Gotfriedt von Kempen.
<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10986264>

- Jetoo, Savitri; Kouri, Jaana; Laine, Silja; Tynkkynen, Nina; Törnroos, Anna (toim) 2023.** Understanding Marine Changes: Environmental Knowledge and Methods of Research. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781035311118>
- Jha, Vanya; Jha, Ajeya 2011.** Traditional knowledge on disaster management: A preliminary study of the *Lepcha* community of Sikkim, India. – Indian Journal of Traditional Knowledge, kd 10, nr 1, lk 173–182. <http://nopr.niscpr.res.in/handle/123456789/11078>
- Jonuks, Tõnno; Päll, Lona; Rimmel, Atko; Kadakas, Ulla 2022.** Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 30, lk 156–183. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30>
- Jonuks, Tõnno; Rimmel, Atko 2020.** Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>
- Kaljundi, Linda; Plath, Ulrike; Tüür, Kadri 2024.** Introduction: Entangled human-animal histories: Tracing multispecies relations in the Eastern Baltic region. – Baltic Human-Animal Histories: Relations, Trading, and Representations. (Studies in Literature, Culture, and the Environment. Studien zu Literatur, Kultur und Umwelt 12.) Toim L. Kaljundi, Anu Mänd, U. Plath, K. Tüür. Frankfurt: Peter Lang, lk 11–40. <https://doi.org/10.3726/b20592>
- Kalmre, Eda 2021.** Loodus tuleb tagasi: delfiinid ja saurused. Libauudistest, *photoshop*-muis- tenditest ja meemidest koroona karantiini ajal. – Mäetagused, nr 79, lk 167–184. <https://doi.org/10.7592/MT2021.79.kalmre>
- Kimmerer, Robin Wall 2012.** Searching for synergy: Integrating traditional and scientific ecological knowledge in environmental science education. – Journal of Environmental and Social Sciences, kd 2, nr 4, lk 317–323. <https://doi.org/10.1007/s13412-012-0091-y>
- Kivari, Kristel 2016.** Dowsing as a Link Between Natural and Supernatural: Folkloristic Reflections on Water Veins, Earth Radiation and Dowsing Practice. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuenssis 24.) Tartu: University of Tartu Press.
- Latour, Bruno 2004.** Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy. Tlk Catherine Porter. Cambridge: Harvard University Press.
- Loim, Tiit 2020.** Ristipuude raiumine pahandas loodusesõpru. – Lõuna-Eesti Postimees 1. VI, lk 3. <https://dea.digar.ee/article/lounaestpostimees/2020/06/01/4.1>
- Loorits, Oskar 1948.** Eesti rahvausundi maailmavaade. 2., täiendatud tr. Stockholm: Kirjastus Eesti Raamat.
- Mangiameli, Gaetano 2013.** The habits of water: Marginality and the sacralization of non-humans in North-Eastern Ghana. – Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology. Toim Tim Ingold, Gisli Palsson. Cambridge–New York: Cambridge University Press, lk 145–161. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394.009>
- Metsvahi, Merili 2018.** The Europeanisation of Estonia and the folktale connected with Lake Valgjärvi. – Sacralization of Landscape and Sacred Places: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology. (Zbornik Instituta za arheologiju. Serta Instituti Archaeologici 10.) Toim Juraj Belaj, Marijana Belaj, Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec. Zagreb: Institute of Archaeology, lk 367–374.

- Pesonen, Heikki 2022.** Innovation, adaptation and maintaining the balance: Roy Rappaport's ritual theory as a framework for interpreting religious environmental rituals. – *Approaching Religion*, kd 12, nr 3, lk 16–31. <https://doi.org/10.30664/ar.112793>
- Pezzullo, Phaedra C.; Cox, Robert 2022.** *Environmental Communication and the Public Sphere*. Los Angeles: Sage Publications Inc.
- Pisón, María Martínez 2023.** Rebuilding the Sacred Union with Basque Fountains and Springs. – *Folklore, People and Places: International Perspectives on Tourism and Tradition in Storied Places*. (Routledge Advances in Tourism and Anthropology.) Toim Jack Hunter, Rachael Ironside. Abingdon: Routledge, lk 25–38. <https://doi.org/10.4324/9781003374138>
- Plath, Ulrike; Talivee, Elle-Mari; Tüür, Kadri; Annist, Aet 2022.** Loodusmõttest aktivismini: saateks keskkondluse erinumbrile. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 5–26. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>
- Päll, Lona 2021.** The role of place-lore in environmental conflict discourse: The case of Paluküla sacred hill in Estonia. – *Journal of Ethnology and Folkloristics*, kd 15, nr 2, lk 198–220. <https://doi.org/10.2478/jef-2021-0024>
- Rappaport, Roy A. 1979.** *Ecology, Meaning, and Religion*. Richmond: North Atlantic Books.
- Rommel, Mari-Ann 2014.** Veekogud Eesti ja Soome kohapärimuses. – *Muistis, koht ja pärimus*. II kd. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Koost, toim Heiki Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, lk 71–170.
- Rommel, Mari-Ann 2022.** *Hiied vee veerel*. Pärimuse ja maastiku kujundikeelest looduslikes pühapaikades. – *Mäetagused*, nr 83, lk 163–210. <https://doi.org/10.7592/MT2022.83.remmel>
- Restall, Brian; Conrad, Elisabeth 2015.** A literature review of connectedness to nature and its potential for environmental management. – *Journal of Environmental Management*, kd 159, lk 264–278. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2015.05.022>
- Tanner Robert E. S. 2008.** *Folklore, water and development*. – *Studies of Tribes and Tribals*, kd 6, nr 1, lk 45–51.
- Thurfjell, David; Rommel, Atko 2023.** ‘The forest is my church’: Christianity, secularisation and love of nature in a northern European existential field. – *Religion*, kd 54, nr 1, lk 203–223. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2023.2234364>
- Verschuuren, Bas; Mallarach, Josep-Maria; Bernbaum, Edwin; Spoon, Jeremy; Brown, Steve; Borde, Radhika; Brown, Jessica; Calamia, Mark; Mitchell, Nora; Infield, Mark; Lee, Emma 2021.** *Cultural and Spiritual Significance of Nature: Guidance for Protected and Conserved Area Governance and Management*. (Best Practice Protected Area Guidelines Series 32.) Gland: IUCN. <https://doi.org/10.2305/IUCN.CH.2021.PAG.32.en>
- Whyte, Kyle Powys 2013.** On the role of traditional ecological knowledge as a collaborative concept: A philosophical study. – *Ecological Processes*, kd 2, nr 7, lk 1–12. <https://doi.org/10.1186/2192-1709-2-7>

Reet Hiimäe (snd 1974), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), reet.hiimae@folklore.ee

Environmental folklore and green communication

Keywords: folkloristics, environmental ethics, sustainability, environmental communication, lake folklore

The usefulness of traditional environmental folklore in addressing sustainability issues in modern contexts requires a more nuanced analysis. Despite the technologized and secularized surface of modern society, its values (including environmental ethics and concepts of sustainable resource use) are based on traditional worldviews. This article uses qualitative content and context analysis to look at key concepts and motifs in Estonian environmental folklore based on the corpus of Estonian lake folklore. It examines the following questions: How can we better integrate traditional knowledge about the causes of environmental problems, methods of prevention and mitigation into modern environmental debates? Can Estonian environmental folklore, which is mostly related to specific local ecosystems and the practices of people living in these ecosystems, serve as a guide for mitigating global environmental challenges? To what extent can traditional rituals of adaptation to environmental crises inspire collective constructive behaviour today? What lessons can we draw from folklore to improve green communication in the context of today's environmental risks and uncertainties (e.g., avoiding moral panics and polarization)? The author concludes that a greater awareness of vernacular psychological, sensory, emotional, and narrative aspects of environmental behaviour is essential for understanding and predicting public responses.

Reet Hiimäe (b. 1974), PhD, Estonian Literary Museum, Department of Folkloristics, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), reet.hiimae@folklore.ee

Eesti Vabariik, Eesti vabatriik ja *Ehstenreich*

Andres Dido „Sõjalaulu” kriitika

MART KULDKEPP

Andres Dido (ka Diidu, kuni 1870. aastani Tiido; 1855–1921) oli eesti literaat ja ajakirjanik, kellel oli silmapaistev roll XIX sajandi teise poole ja XX sajandi alguse rahvuslikus liikumises. 1882. aastal arreteeriti Dido väidetava riigivastase tegevuse eest ning ta istus kolm aastat eeluurimisvanglas. Vabanemise järel lahkus ta 1885. aastal Kaasanisse ning sealt omakorda 1888. aastal Eesti kaudu esmalt Genfi ja seejärel Pariisi, kus ta ka suri.

Eesti ajaloos ei ole Dido kindlasti unustatud isik. Mõni tema elukäiku ja poliitilist tegevust puudutav käsitlus ilmus juba sõdadevahelises Eestis (vt Kruusberg 1923; Päss 2000 [1937]); hilisematest uurimustest tuleb esile tõsta eeskätt kirjandusteadlase Meelik Kahu (1972, 1981) kahte põhjalikku artiklit ajakirjas Keel ja Kirjandus. Kirjastus Ilmamaa on väärtustanud Dido loomingut köitega „Eesti mõtteloo” sarjas (Dido 2006) ning 2005. aastal toimus viie ettekandega kõnekoosolek „Andres Dido 150”, mida toetas mitu tähtsat asutust, teiste seas Eesti välisministeerium (Didole pühendatud kõnekoosolek 2005).

„Sotsiaalrahvuslane” (Pusta 2010: 56) Dido on küllalt hästi tuntud aastatel 1905–1908 Pariisis ilmunud eestikeelse ajakirja Õigus toimetaja ja väljaandjana, kuigi lugenud on seda väljaannet vähesed. Dido kahtlemata kuulsaim ja tänapäevani loetuim teos on tema kodust ööl vastu 6. augustit 1882 läbiotsimise käigus konfiskeeritud sõjakas, justkui sakslastele kätte maksma ja Eesti riiki looma kutsuv luuletus „Sõjalaul” („Sõalaul”), mille originaalkäsikiri on säilinud Rahvusarhiivis Liivimaa kubermanguprokurööri arhiivifondis Dido uurimistoimiku kaante vahel (RA, EAA.451.1.971, l 142–143).

Selles artiklis keskendun „Sõjalaulu” ajaloolisele retseptsioonile ja omaaegsele kontekstile, mille uurimiseks kasutan tavapära ajaloolis-filoloogilist meetodit: lähilugemist, võrdlust teiste tekstidega ja retseptsioonikriitikat. Ühtlasi on siinkohal avaldatud uued transkriptsioonid luuletuse eestikeelsest käsikirjast ning selle kaasaegsest tõlkest saksa keelde.

„Sõjalaulu” retseptsioon

Läbiotsimise järel toimunud ülekuulamisel tunnistas Dido, et „Eesti sõjalaulu” on ta kirjutanud oma käega, kuid eitas, et on selle luuletuse autor: ta olevat selle kirjutanud kuskilt maha või kellegi etteütuse järgi, kuid täpsemalt ei mäletavat (Urgart 1935: 201). Politseid ega kohut see jutt ei veennud ning nagu märgib Kahu (1972:

545), pole Dido autorsuses tõesti erilist kahtlust. Dido tööd tekstiga tõendavad muu hulgas sellesse tehtud parandused. Sisu järgi otsustades oli luuletus kirjutatud läbiotsimisele eelnenud kuude jooksul, st pärast Carl Robert Jakobsoni surma sama aasta märtsis (Kahu 1972: 545).

Kirjanduslikult pole „Sõjalaul” kunagi erilist tähelepanu pälvinud. 1919. aasta ajalehes Postimees, kus luuletus esimest korda täies mahus avalikkuse ette toodi, märgiti, et see on tehtud „õige ebaluuleliselt ja mannetult” Johann Voldemar Jannseni tuntud laulu „Nüüd üles vene alamad ...” järgi (Seda ja teist 1919). Hilisema Dido-uurija Maks Päss (1955: 342) arvates jätsid luuletuse riimid soovida. Kahu (1972: 545) nimetab „Sõjalaulu” „kunstiliselt vähenõudlikuks” ning toob samuti välja, et umbes kaks kolmandikku tekstist on Jannseni 1860. aastal ilmunud truu-alamlike värsside teisendus ja ainult üks kolmandik Dido looming.

Siiski on eri aegadel ja rindejoone mõlemal poolel olnud ühel nõul, et sisult on luuletus väga huvitav. Juba 1882. aastal sandarmeeria koostatud nimekirjas Didolt ära võetud materjalide kohta seisab selge viitena teksti kriminaalsusele, et luuletuse „Eesti sõjalaul” „eesmärk on sakslaste hävitamine eestlaste poolt doktor Veske kui Jakobsoni järglase juhatusel”¹ (RA, EAA.451.1.971, l 70; minu tõlge – M. K.; vt ka Kahu 1972: 545). Uurimise käigus Didole esitatud kahtlustused tuginesid seejärel suuresti just „Sõjalaulule”. Dido pidas ise luuletust oluliseks – sellele kui omaaegse süüasja tähtsale komponendile viidatakse 1919. aastal ajalehes Vaba Maa ilmunud artiklis, mis põhineb Eduard Laamani vestlusel Didoga Pariisis, ja seejuures tsiteeritakse luuletusest kahte esimest rida (Laaman 1919).

„Sõjalaulu” sisust on peale saksaviha leidnud sagedast äramärkimist selles esinevad üllatuslikud mõisted *Eesti riik* ja *Eesti vabatriik*. Ilmselt varaseim allikas, mis neile tähelepanu juhtis, on juba mainitud 1919. aasta novembrikuine Postimees, kus osutati, et luuletuses ilmneb Mihkel Veske suur mõju omaaegsele rahvuslikule liikumisele, kuid kõige huvitavam olevat see, et „Sõjalaulus” on kasutatud „esimest korda juba sellel surveajal, aastat 40 tagasi, Eesti Vabariigi nimetust, mis kinnivõetule muidugi raskeks patuks loeti” (Seda ja teist 1919).

1919. aasta Postimehe seletus, et Dido oli kasutanud Eesti Vabariigi nimetust ja saanud selle eest karistada, andis omakorda alust seisukohale, et Dido oli ette ennustanud Eesti iseseisvust. See arvamus oli levinud nii sõdadevahelise aja Eestis kui ka hiljem Välis-Eestis. Karl August Hindrey kirjutas 1921. aastal Dido nekroloogis, et „Andres Dido oli üks esimestest, kui mitte esimene, kes mõisteti „Eesti iseseisvus” sõnades avaldas”, kuid ta tegi seda ajal, mil „mõtte avaldamine oli nii hädaohtlik, eesmärk nii äraarvamata kaugel, et sel ütlemisel muud tagajärge ei võinud olla kui end karistuse alla saata ja – aadet teistele, kaasaegsetele ja tulevastele põlvedele edasi anda” (Hindrey 2006 [1921]: 7–8). 1926. aastal kirjutati Sakalas, et Dido oli olnud „üks esimestest, kes meie iseseisvuse idee pärast tsaari ikke all kannatas” (Omapärane arvustaja 1926). 1955. aastal sedastas Päss, et just Dido oli esmakordselt sõnastanud ja kirjalikult fikseerinud Eesti riigi ja Eesti vabariigi mõisted. Sandarmivalitsus ja sillakohus olid neid sõnu näinud õhutusena tsaaririigist lahkulöömiseks,

¹ „Стихи с надписью „Eesti sõjalaul” (эстонская боевая песня), которые имеют целью уничтожение немцев эстонцами под командованием доктора Веске, как преемника Якобсона.”

monarhistliku riigikorra kukutamiseks ja vabariiklikuks separatsiooniks, mida kõike need Pässi arvates varjamatult olidki. (Päss 1955: 341–342)

Nõukogude ajal seda teemat lähemalt puudutada ei saanud ning Kahu (1972: 545) märkis „Sõjalaulu” kohta lihtsalt, et sellest õhkub varjamatut vihkamist saksa rõhujate vastu, kuid samal ajal „küllalt ootamatut enesekindlust ning võitlustahet” – eriti kui arvestada, et tekst oli loodud Jakobsoni surmale järgnenud perioodil, mida on peetud eesti rahvusliku liikumise madalhetkeks.²

Eesti taasiseseisvumise järel on Dido nimega kaasas käinud seesama prohvetlik iseseisvustemaatika. Selle sajandi alguses kirjutas Stockholmis ilmuvas Eesti Päevalehes Peep Pillak (2005a), et „Andres Dido võiks õigusega kanda tiitlit Eesti iseseisvuse isa” ja et „Sõjalaulus” olid „esimest korda kirja pandud mõisted „Eesti riik” ja „Eesti vabariik”, mis näitavad autori maailmavaatelist radikaalsust ja poliitiliste suundumuste erakordset ettenägelikkust” (vt ka Pillak 2005b). 2018. aastal tsiteeris Dido „Sõjalaulu” Eesti Vabariigi aastapäeva kõnes isegi peaminister Jüri Ratas (2018), kes andis mõista, et Dido oli olnud ilmselt üks paljudest oma aja inimestest, kelle peas „küdes [...] omariikluse unistus”, kuid esimene, kes kirjutas konkreetset Eesti Vabariigist ja pidi seetõttu kallilt kodumaalt lahkuma. Samasuguseid näiteid leidub teisigi.

„Sõjalaulu” trükiväljaanded

Tervikkujul on „Sõjalaulu” trükk avaldatud korduvalt. Kõige täpsem, kõiki Dido käsikirja parandusi ja lisandusi sisaldav variant leidub Oskar Urgarti (1935: 200) artiklis „Eesti isamaaluule suhetest tõelisusega”.³ Teised varem ilmunud terviktekstid on järginud 1919. aasta Postimehes ilmunud varianti, mille kohta ajalehes teatati, et selle oli toimetusse toonud kunagine sillakohtu kirjutaja, kes oli luuletuse enda tarbeks ümber kirjutanud (Seda ja teist 1919).

Võib-olla selle vahepealse koopia süül on 1919. aasta tekst mitmeti problemaatiline. Esiteks on Postimehes luuletuse pealkiri ekslikult „Lõolaul”, teiseks puudub selle juures algkäsikirjale pliiatsiga lisatud pealkiri „Eesti sule sõda”. Võrreldes arhiivis säilinud algkäsikirjaga on tehtud muidki küsitavaid valikuid: eelistatud on Dido mahakriipsutatud tekstivarianti hiljem lisatule või siis erineb Postimehe redaktsioon käsikirjast täiesti.⁴ 4. reas on „piiravad” (*pro* „piinavad”), 12. reas esineb algkäsikirjas maha tõmmatud sõna „Kui” (*pro* „Need”), 13. reas „Siis” (*pro* „Sest”), 26. reas on eelistatud varianti „Kõik maksma nende vere süüd”. 22. värsirida on loetud ekslikult „Ja meie kõu [*pro* nui] neid uinutab”. Mis ehk kõige olulisem: 31. rea „ja Eesti vabatriigi peal” asemel seisab Postimehes ühemõtteliste suurtähtedega „Ja Eesti Vabariigi peal”. (Seda ja teist 1919)

² Jakobsoni surmale järgnenud aja kohta vt ka Karjahärm 2009: 162.

³ Selle artikli lisas avaldatud transkriptsioon erineb Urgarti omast vaid mõne korrigeeritud väiksema ebatäpsuse osas, kuid lubab ühtlasi käsikirja ilmet (nt mahatõmbamisi) tänapäeva trükitehnoloogiliste võimaluste juures paremini edasi anda.

⁴ Tekstiridade nummerdus on järgnevas antud eestikeelse algkäsikirja (ja artikli lisas avaldatud transkriptsiooni) põhjal.

Mati Grafi (1993: 37) raamatus „Eesti rahvusriik” avaldatud terviktekst (taas „Lõolaul”) on Postimehe omaga muus osas identne, kuid 22. värsirida esineb millegipärast veelgi ekslikumal kujul: „Ja meie kõu neid vihutab”. 2006. aastal „Eesti mõtelloo” kogumikus ilmunud tekst (Dido 2006 [1882]) eristub eelnevatest korrektse pealkirjaga „Sõjalaul”, kuid muus osas on see ikkagi seesama 1919. aasta tekst, muu hulgas reaga „ja Eesti Vabariigi peal”.

Huvitava näite teistsugusest lähenemisest pakub koduloolase Karl Veri (1980) Didot käsitlev artikkel, kus avaldatud „Sõjalaulu” katkend järgib ilmselt Urgarti transkriptsiooni. Seal esineb 31. rida originaaltruul kujul „Ja Eesti vabatriigi peal”. Seejuures märgib Veri, et Dido käsikirjalist luuletust „läbis vabariigi idee”. Tundub tõenäoline, et Veri ei soovinud siiski niimoodi „Eesti Vabariigi” ja „Eesti vabatriigi” võrdsustamisele vastu rääkida, vaid jättis sobiva võrdusmärgi tõmbamise lugeja hooleks, mis on 1980. aastate alguse kontekstis mõistetav.

Saksakeelne tõlge

„Sõjalaulu” eestikeelne autograaf pole selle luuletuse ainuke kaasaegne tekstiline tunnistaja. Kahu (1972: 545) on osutanud, et peale „Sõjalaulu” eestikeelse käsikirja leidub Dido uurimistoimikus luuletuse käsikirjaline tõlge saksa keelde. Hiljem pole sellele asjaolule tähelepanu pööratud, aga teadmata autorsusega kenas gooti kirjas saksakeelne proosatõlge „Ehsten Kriegslied” (RA, EAA.451.1.971, l 144–144p, vt ka siinse artikli lisa) aitab mõista eestikeelset „Sõjalaulu” ja selle retseptiooni.

Saksakeelne tekst on abiks eestikeelse algupärandi raskesti loetavate tekstikohtade tõlgendamisel. Nii kinnitab tõlke 21. värsirida „Und unser Knüttel sie erschlägt”, et eestikeelse teksti 22. rida on tõenäoliselt ekslik korduvalt esitatud kujul „meie kõu neid uinutab”: *Knüttel* tähendab nuiat. Siiski on samas reas teinud vea ka saksakeelse tõlke autor, kuna eestikeelses käsikirjas seisab pigem „uinutab” kui „virutab” („erschlägt”). Meelega valesti lugemist pole seejuures põhjust eeldada, kuna just „uinutab” viitab otsesemalt surnuks löömisele ning toetaks seega ametivõimude ilmselt soovi Didole võimalikult radikaalseid vaateid omistada.

Sellest tendentsist annavad tunnistust teised saksakeelses tekstis kasutatud tõlkevasted. Näiteks on 19. rida „Kõik Eesti riigi va[e]nlased” tõlgitud „Und alle Feinde des Ehstenreichs” ning värsirea „Ja Eesti vabatriigi peal” vastena kasutatakse saksakeelses tõlkes kohmakat „Und auf der Ehsten befreites Reich” (‘eestlaste vabastatud riigi peal’).

Ilmselt pole juhus, et sõna *riik* on läbivalt tõlgitud sõnaga *Reich*, millel on saksa keeles ekspansiivsed ja imperiaalsed, suurriiklikud konnotatsioonid. Samal ajal on välditud teist võimalikku tõlkevastet *Staat*, mis esineb näiteks saksa sõna *Freistaat* (‘vabariik’) osisena ega viita tingimata täiesti iseseisvale riigile. Nii saab Dido „Eesti vabatriigist”, mis tänapäeva eestlaste jaoks seostub iseseisva Eesti Vabariigiga (sks *der estnische Freistaat, Republik Estland*), saksakeelses tõlkes hoopis mingisugune Suur-Eesti, mille on eestlased jõuga vabastanud.

Vabariiklus ja separatism

18. augustil 1882 kirja pandud sillakohtu süüdistuskokkuvõtte iseloomustab Dido poliitilisi kavatsusi järgmiselt: Didol kui eesti rahvuslaste esindajal on soov „[v]ene-lasi ainult nii kaua ära kasutada, kuni sakslastest lahti saadud, seejärel siin aga eesti või ka soome vaba riigi [*freies Reich*] poole püüelda” (RA, EAA.451.1.971, l 189; minu tõlge – M. K.).⁵ Kas selle süüdistuse võib õigeks lugeda? Dido prohvetlikkust rõhutada soovivale retseptsioonile oleks see küll meelepärane, kuid vältimaks anakronismi langemist tuleb olla ettevaatlik.

1905. aasta revolutsiooni ajal Eestis mitmel pool välja kuulutatud kohalikest „vabariikidest” kirjutades on Toomas Karjahärm rõhutanud vajadust silmas pidada, mida sõna *vabariik* tolleaegses eesti keeles tähendas: nimelt vabadust tsaari isevalitsuslikust võimust ja selle asendamist rahvavõimuga. Nii oli see mõiste lähedane demokraatia mõistele ning „demokraatliku vabariigi” kehtestamist nõuti mõlema 1905. aasta Eesti peamise vasakpoolse poliitilise jõu, sotsiaaldemokraatide-tsentralistide (ehk Vene Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei) ja sotsiaaldemokraatide-föderalistide (Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühenduse) programmides. Selge sõnaga nõuti vabariiki ka 1905. aasta novembri lõpus Tartus peetud radikaalse nn aulakoosoleku otsustes. (Karjahärm 2013: 24–25)

1905. aasta 9. detsembril Olevikus ilmunud lühikirjutises⁶ selgitas tolleaegsele eesti avalikkusele vabariigi mõistet ka Dido ise: vabariik olevat riik, „kus teatud õigused rahva kohta maksvaks on tunnistatud ja kus rahvas ise oma asemikkude läbi riiki valitseb (rahva-vabariik) või kus valitsus aristokraatide-klassi käes on (aristokraatline vabariik)” (Toimetuse kirjakast 1905). Nii on üsnagi selge, et „Sõjalaulus” pidas Dido *Eesti vabatriigi* all silmas eeskätt demokraatlikku põhikorda, milles on tagatud liberaalsed põhiõigused ja eesti rahvas on oma asemike kaudu võimu enda kätte võtnud.

1905. aastal maarahva seas peetud koosolekutel räägiti vabariigist pigem vähe, kuid aeg-ajalt tuli seda siiski ette ning mõnel pool kehtestati koguni kohalik vabariiklik võim. 31. oktoobril kuulutati omasuguste seas kuulsaim vabariik välja Udeva vallas Vaalis. Karjahärmi teada nõuti 20. novembril vabariigi kehtestamist ka Karula vallas, veidi hiljem rääkis vabariigist ja Venemaast lahkulöömisest Vao valla talupoeg Abram Piilberg ning 11. detsembril lauldi „Marseljeesi” ja nõuti vabariiki Raadi vallas. Salla vallas oli aga juba 1905. aasta jaanuarikuus levitatud lendlehte, milles kutsuti üles relvastatud võitlusele vabariigi kehtestamise eest. (Karjahärm 2013: 17–18)

Seda, mida vabariik pidanuks tähendama territoriaalses ja välispoliitilises mõttes, on tagantjärele raske kindlaks teha ja pole teada, kui täpselt olid selle läbi mõelnud revolutsionäärid ise. Siiski on selge, et vabariigi nõudmine ei tähendanud tingimata seda, et oleks nõutud Eesti iseseisvust (st terve eestlaste asuala poliitilist eraldumist

⁵ „Die 'Russen' nur so lange zu benutzen als die Deutschen fortgeschafft sind, dann aber ein ehstnisches, auch finnisches freies Reich hier zu anstreben.”

⁶ See on taasavaldatud „Eesti mõtteloo” Dido-köites (Dido 2006: 396), kus viidatakse (Dido 2006: 484) ekslikult 13. detsembri Olevikule.

Venemaast), rääkimata sellest, et oleks oodatud kohalike valdade riikliku iseseisvuse tunnustamist.

Samamoodi on eksitav omistada Didole ilma pikemata Eesti iseseisvuse nõudlemist. „Sõjalaulu” teksti põhjal ei ole võimalik kindlalt öelda, mida Dido 1882. aastal sellest mõttest oleks arvanud. Arvestades aga omaaegset konteksti, võib oletada, et tema *Eesti riik* ja *Eesti vabatriik* tähendanuks pigem tsaarivõimu kukutamist ja mingil kujul Eesti autonoomiat eestlaste etnograafilise asuala piires: seda, mis teostus 1917. aasta veebruarirevolutsiooni järel.

1905. aastal oli revolutsiooni vastaste jaoks olulisim küsimus, kas vabariigi nõudjad pidasid silmas uut riigikorda Vene riigi sees või sellest eraldiseisvalt. Viimane tõlgendusvõimalus oli neile seejuures selgelt meelepärasem, kuna see andis võimaluse süüdistada eestlasi separatismis. Baltisakslased ja venelased, kes soovisid ärgitada riigivõimu senisest otsustavamalt revolutsiooni vastu välja astuma, pidid ajalehtedes ja märgukirjades kujutama Baltimaades valitsevat olukorda Vene riigi keskvõimu jaoks võimalikult mustades toonides. Vabariikluse võrdsustamine rahvusliku separatismiga oli selleks käepärane propagandarelv. (Karjahärm 2013: 18–19)

Ilmselt teadlikust pahatahtlikkusest levitasid Vene ametivõimud ja baltisakslased 1905. aastal isegi sellist libauudist, nagu oleks kogu Balti krai iseseisvaks kuulutatud ja seetõttu tuleks sinna väed sisse viia, et maad sõjaga tagasi võita. Sagedamini püüti separatismi ilmingutena esitada uute vallavalitsuste või kohalike komiteede ja komisjonide valimisi, mis justkui pidanuks viima laiema iseseisvuseeni. Nii läksid käibe teated teiste hulgas Velise vabariigist, Puhja kihelkonnas ja Kavilda vallas välja kuulutatud vabariikidest ja isegi Abruka saare vabariigist. Eesti presidendiks tituleeriti tsaari- ja mõisameelsetes ajalehtedes nii aulakoosoleku juhatajat Jaan Teemanti kui ka Vaali vabariigi üht juhtfiguuri Hans Anton Schulksi. Viimast nimetati mõnes saksakeelses allikas isegi Eestimaa kuningaks. (Karjahärm 2013: 18–19)

Esimesena toimetaski Dido „Sõjalaulu” osaliselt trükki 1905. aasta revolutsiooni üks verivaenlasi, baltisaksa publitsist Astaf von Transehe-Roseneck. 1906.–1907. aastal ilmunud kaheköitelises raamatus „Die lettische Revolution” esitas Transehe-Roseneck (1907: 39–40) süüdistusi mitme eestlase vastu, kes kandnuvat baltisakslaste peale nii suurt kättemaksuviha, et nad soodustasid 1880. aastatel keiserliku keskvõimu teostatavat venestuspoliitikat. Just selline inimene olnud 1882. aastal Balti kubermangudes venestusmeelset revisjoni tegema saadetud senaator Nikolai Manasseini sõprade⁷ usaldusmees Dido – seda tõendavat tema juurest läbiotsimisel leitud „Kriegslied der Esten” (Transehe-Rosenecki antud pealkiri). Viimast tsiteerib Transehe-Roseneck (1907: 40) järgmiselt:

Obwohl Jakobson uns durch den Tod entrissen ist
So lebt doch Dr Weske noch
Und niemand wird uns entrinnen
Denn Kalew ist vom Banne des Todes erwacht
Und alle Feinde des Estenreiches (!)

⁷ Transehe-Roseneck pidas silmas Johann Kölerit, kellega Dido tõepoolest läbi käis.

Sind gleich Spreu
 Wenn ihre Felder vom Feuer verzehrt werden
 Und unser Knüttel sie erschlägt uf.

Transehe-Roseneck on viienda värsirea järele lisanud hüüumärgi eesmärgiga tõmmata lugeja tähelepanu šokeerivale mõistele *Estenreich*, peale selle on ta asendanud seitsmenda rea grammatilise artikli *die asesõnaga ihre* ('nende'). See muudab kirjutatu tähendust: nüüd on ühemõtteliselt juttu „nende” ehk baltisakslaste põldudest, mis põlevad, mitte aga eestikeelses käsikirjas esinevast ebamäärasest põllust, kus tuli põletab. Nõnda tegi Transehe-Roseneck Andres Didost hoopis 1905. aasta mõisate põletamise, mitte Eesti Vabariigi prohveti.

Püüded eesti rahvuslastele separatistlikke ideid omistada ei olnud üksnes 1905. aasta nähtus, vaid need ulatusid tagasi Jakobsoni ja Dido aktiivse poliitilise tegevuse aega XIX sajandi teisel poolel. Evald Blumfeldt (1980) on üksikasjalikult kirjeldanud, kuidas esmalt 1860. aastatel ja väga tagasihoidlikul kujul tekkinud ideed ühendada eestlaste etnograafiline asuala üheks administratiivüksuseks (kubermanguks) kritiseerisid baltisakslased kohe ägedalt ning süüdistasid eestlasi – eriti Jakobsoni – separatismis ja riikliku iseseisvuse poole püüdluses. 1874. aasta augustis lükkas Jakob Hurt kõnes Liivimaa kirikuõpetajate sinodile niisuguse süüdistuse ümber. (Blumfeldt 1980: 18–21)

Veelgi ägedamaks muutusid baltisakslaste rünnakud eesti rahvuslaste vastu pärast seda, kui sama idee viidi 19. juunil 1881 Jakobsoni algatusel ja väga truualamlikus vormis märgukirjaga äsja troonile asunud tsaar Aleksander III ette. Rigasche Zeitungis süüdistati seepeale eestlasi lubamatult poliitikaga tegelemises ja Liivimaa seadusliku maaesinduse (st rüütelkonna) funktsioonide usurpeerimises (Blumfeldt 1980: 23). Eraviisiliselt kirjutas Liivimaal resideeriv maanõunik Otto Moritz Arthur von Richter 15. juulil Liivimaa kubernerile, et riigi ümberjagamise soov olevat „esimene katse eestlaste unistuste teostamiseks, nende ühinemiseks „natsioonina”, tee ehitamiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi (Esten-Reiches) tähe all” (tsit Blumfeldt 1980: 25). Nagu Blumfeldt (1980: 25) õigustatult märgib, olid seesugused väited meelevaldne katse kompromiteerida eesti rahvuslikke ja poliitilisi püüdlusi.

Suurem poleemika samal teemal läks lahti pärast Jakobsoni surma 1882. aasta märtsis. Alguse sai see Riia saksakeelsest ajalehest Zeitung für Stadt und Land, milles ilmunud Jakobsoni nekroloogis kirjeldati tema poliitilist tegevust ja sihte järgmiselt:

Tõeste, see oli aruldane mees, keda nad siin hauda kandsivad. Et üks seminari-õpilane, kes oma kitsast õpeasja-hariduse piiri enam ajalehtede kui teadusliste tööde uurimise läbi on laiendanud, tööle hakkab ühest seisusest ühte rahvast looma, Eesti talupoegadest Eesti rahvast sünnitama, Eesti rahvast Soome rahvaga ühte sulatama, sellega ühes suguvendasid kuni Moskva linna väravate alla ja kuni Urali mägedeni otsima ja kokku heitma, et terve põhja-Vene maa Volga jõest Valge mereni, Urali mägedest Soome laheni jälle vabade Soomlaste päralt oleks ja Soome zaari (keisri) käsu järele: „Hakka pääle” Peeterburi talvepaleest kõlaks – see on tõeste ettevõtmine, mis hullumeeleline ehk naeruline peaks näima, kui ettevõtja seda mitte suure külma

verega ja imekspanemise väärt õige arvamiseega ei oleks täita püüdnud. [---] Selle juures ei ole ta [Jakobson] Sakslast milgi kombel ära tahtnud lükata ses õiges tundmises, et tema plaan ilma Sakslaseta mitte täide ei lähe, Sakslane aga pidi üksnes Soomlaste rahva ja tema politika läbi ära lõpma ja kuluma. [---] Kirjandus ja põllutöö, kasvatamise-teadus ja kirik, talupojad, kodanikud, preestrid, Venelased, kõik olivad tema käes üksnes abinõuks suurele eesmärgile saada. (tsit Peenike aga kole teotus 1882: 1)

Eesti Postimees asus sellise „peenikese, aga koleda teotuse” peale Riia lehega vaidlema, eitades nii seda, et Jakobson oli väljendanud kuskil iseseisva riigi asutamise mõtet, kui ka (mitte eriti tõsiselt võetavalt) seda, et Eesti Kirjameeste Seltsis ja teistes seltsides üldse aeti mingit poliitikat. Punkt pandi omamoodi verbaalse käegaloomisena: „[---] ei ole meil tarvis selle üle pikemalt rääkida, sest meie oleme juba enne näidanud kuida Eesti rahvas õnnelik ja rahul on Vene valitsuse all ja kuida see väiksele rahvale mitte kasulik ei ole, kui tal oma riik on” (Peenike aga kole teotus 1882: 2; vt ka Urgart 1935: 195).

Kõige selle põhjal ei saa järeldada, et tolleaegsetel eesti rahvuslastel ei olnud üldse iseseisva riigi asutamise mõtet. Aga asjaolu, et neid sellistes mõtetes süüdistati, tekitas rahvuslaste seas ikka ainult vastuväiteid, mitte süüdistuse omaksvõttu. „Sõjalaulu” tõlgendus, mille kohaselt oli Didol samasugune ambitsioon nagu Jakobsonil venelasi ära kasutada, kuni sakslastest on vabanetud, seejärel aga püüelda eesti või ka soome vaba riigi (*freies Reich*) poole, asetub just sellesse omaaegsesse konteksti ning pole tõsiselt võetavam kui mõni kuu varasem Jakobsoni-vastane retoorika. Didole kaela määritud „Estenreich” kui idee on aga selgelt baltisakslaste, mitte eestlaste leiutis. Ehk peaks iseseisva Eesti riigi prohvetiks pidama seetõttu hoopis maanõunik von Richterit, ülal tsiteeritud Riia ajalehte või Dido asjaga tegelenud Tartu sillakohtunik von Siversit?

Kutse sulesõtta

Lõpuks tuleb juhtida tähelepanu Dido luuletuse teisele, hiljem lisatud, aga käsikirjas esimeseks paigutatud pealkirjale „Eesti sule sõda”, millest peale Oskar Urgarti on teised selle tekstiga tegelenud uurijad mööda vaadanud, sh teksti omaaegne saksa keelde tõlkija. See pealkiri on käsikirja mustandile kirjutatud küll pliiatsiga ja tõenäoliselt lisatud pärast luuletuse valmimist, kuid seda on teinud käekirja järgi otsustades siiski Dido ise. Lugeses seda pealkirja Dido kui autori kavatsuse väljendusena, muutub kogu teksti tähendus radikaalselt: sõdimisest, vemmeldamisest ja vehklemisest saab üleskutse salvamiseks sõnaga, võitlemiseks sulega ja löökideks argumentide abil. Ka Veskele kui pealikule järgnevad „Eesti väed” pole kujuteldava Eesti riigi sõjavägi, vaid teised Dido-sarnased rahvusliku liikumise tegelased.

Selline kutse „sulesõtta” vastandub sandarmeeria absurdsele järeldusele, et Dido oli tahtnud eestlasi saata Veske juhtimise all sakslasi hävitama, ning sobib kokku Jakobsoni, Veske ja Dido omaaegse ajakirjandusliku ja rahvalalgatusliku

tegevusega. „Sõjalaulu” kirjutamise ajend võis olla Jakobsoni surma järgne masendusmeeolu, millega väsimatu Dido ei tahtnud leppida ning kutsus teisigi uutele tegudele, sest „priius läigib meie eel”.

Kokkuvõtteks

Jälgides „Sõjalaulu” retseptsioonis 1919. aastal alanud ja siiaamaani kestvat prohvetlikkuse rõhutamist, jääb vägisi mulje, et selle on tinginud omaaegne tendentslikkus, millega baltisakslased ja Vene ametivõimud püüdsid mõõdukate vaadetega eesti rahvuslasi tembeldada rahvuslikeks separatistideks ja Suur-Eesti-Soome impeeriumi poole püüdlejateks. See ei tähenda, et Dido poleks olnud riigi- ja provintsiaalvõimu seisukohalt ohtlik radikaal: demokraatliku riigikorra ja põhiõiguste nõudmine üheskoos sõjakalt saksavastase retoorikaga on piisav, et pidada teda omas ajas erakordselt käremeelseks eesti rahvuslaseks, kelle Jakobsoni traditsioone jätkavast tegevusest aimub juba neidsamu revolutsioonimeelolusid, mis lahvatasid 1905. aastal.

Arusaam, et Didost sai 1882. aastal Eesti iseseisvusemõtte isa, on sellegipoolest enam kui kaheldav, kuna Eesti iseseisvust ei maini Dido kuskil, vaid vastava kavatsuse omistas talle hoopis kohus. Luuletuses „Sõjalaul” mõistete *Eesti riik* ja *Eesti vabatriik* kasutamine pole seejuures piisav tõendusmaterjal sellise idee pooldamise kohta. Kindlasti tuleks aga lähemalt uurida Dido osa eesti aja- ja mõtteloos vabariikliku mõtte tutvustaja ning poliitilise aktivistina, kelle pärand õieti alles ootab teaduslikku avastamist.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.451.1.971. Дело по обвинению крестьянина А. Дидо и принадлежности к антиправительственному обществу и написании запрещенных сочинений. [Andres Dido uurimistoimik.]

KIRJANDUS

- Blumfeldt, Evald 1980.** Ühest magistraal-ideest Eesti ühiskondliku mõtte ajaloos poolsajandil enne 1917. aasta veebruarirevolutsiooni. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. *Annales Societatis Litterarum Estoniae in Svecia VIII*. 1977–1979. Toim Ervin Pütsep, Ants Anderson. Stockholm, lk 17–35.
- Dido, Andres 2006 [1882].** Sõjalaul. – A. Dido, Ajaloo kasust. Sotsialist kapitalismi koolis. (Eesti mõttelugu 70.) Koost Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 15–16.
- Dido, Andres 2006.** Ajaloo kasust. Sotsialist kapitalismi koolis. (Eesti mõttelugu 70.) Koost Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa.
- Didole pühendatud kõnekoosolek.** – Universitas Tartuensis 2. IX 2005, nr 26, lk 1.
- Graf, Mati 1993.** Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused. Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastusgrupp.

- Hindrey, Karl August 2006 [1921].** Andres Dido matus. – Andres Dido, Ajaloo kasust. Sotsialist kapitalismi koolis. (Eesti mõttelugu 70.) Koost Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 7–12.
- Kahu, Meelik 1972.** Ühest rahvusliku liikumise tegelasest. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 540–548.
- Kahu, Meelik 1981.** Andres Dido ajakiri „Õigus”. Lehekülg eesti ühiskondliku mõtte ajaloost. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 542–548; nr 10, lk 618–623.
- Karjahärm, Toomas 2009.** Eesti rahvusliku liikumise mudelid uusimas historiograafias. – Acta Historica Tallinnensia, nr 14, lk 146–171. <https://doi.org/10.3176/hist.2009.1.06>
- Karjahärm, Toomas 2013.** 1905. aasta Eestis. Massiliikumine ja vägivald maal. Tallinn: Argo.
- Kruusberg, August 1923.** Eesti rahvusliku liikumiseaja tumedad momendid. – Revisjoni tulekul. Mälestused ja kirjad. (Eesti ajaloo arhiiv 3.) Toim A. Kruusberg. Tartu: Odamees, Carl Sarap, lk 5–36.
- Laaman, Eduard 1919.** Andres Tiido. (Üks ärkamiseaja emigrant). – Vaba Maa 2. VI, nr 112, lk 2.
- Omapärane arvustaja.** – Sakala 20. XI 1926, nr 141, lk 1.
- Peenike aga kole teotus.** – Eesti Postimees 7. IV 1882, nr 15, lk 1–2.
- Pillak, Peep 2005a.** Eesti iseseisvuse isa Andres Dido 150. – Eesti Päevaleht. Estniska Dagbladet 15. IX, nr 36, lk 6.
- Pillak, Peep 2005b.** Andres Dido – Eesti iseseisvuse isa sünnist möödus 150 aastat. – Eesti Päevaleht 5. IX, lk 14–15.
- Pusta, Kaarel Robert 2010.** Kehra metsast maailma. Saadiku päevik. Kirjad kinnisest majast. (Eesti mälu 37.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Päss, Maks 2000 [1937].** Läänlus Eesti ühiskondliku mõtte liikumises. – Akadeemia, nr 7, lk 1387–1391.
- Päss, Maks 1955.** Andres Dido. – Tulimuld, nr 6, lk 340–349.
- Ratas, Jüri 2018.** Peaminister Jüri Ratase kõne Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva eel Tartus, 22.02.18. Vabariigi Valitsuse veebileht, 22. II. <https://www.valitsus.ee/uudised/peaminister-juri-ratase-kone-estti-vabariigi-100-sunnipaeva-eel-tartus-220218>
- Seda ja teist. Kus kõneldi esimest korda Eesti Vabariigist?** – Postimees 29. XI 1919, nr 264, lk 2.
- Toimetuse kirjakast.** – Olevik 9. XII 1905, nr 94, lk 1503.
- Transehe-Roseneck, Astaf von 1907.** Die Lettische Revolution. II kd. Die Sozialdemokratie. Die Katastrophe. Berlin: Georg Reimer.
- Urgart, Oskar 1935.** Eesti romantilise isamaaluule suhetest tõelisusega. – Raamatu osa Eesti arengus. Toim Daniel Palgi. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 184–204.
- Veri, Karl 1980.** Andres Dido – rahvusliku liikumise tegelasi. – Kommunist 4. IX, nr 104, lk 3.

Mart Kuldkepp (sünd 1983), PhD, Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor University College'is Londonis (Gower Street, London WC1E 6BT), m.kuldkepp@ucl.ac.uk

Lisa.

„Sõjalaulu” eestikeelse käsikirja transkriptsioon

1 Eesti sule sõda⁸

2 Eesti sõalaul

3 Nüid üles Eesti mehed kõik

4 Sest Sakslased meid piinavad;⁹

5 Kes Eesti pinnal elavad,

6 Need antku vahvast' vemmalt nüid!

7 Sest igal Eesti alamal

8 Kuis teada igal kaugel maal,

9 Ei ole hirmsam [raskem]¹⁰ olnud veel

10 Kui Saksa raska piitsa [piina] all.

11 Priius, auu ja Eestimaa,

12 ~~Kui~~¹¹ Need kutsuvad meid sõdima

13 Siis Sest askkem ette¹² [~~tõuskem üles~~] rõõmuga [vehklegem kõik]

14 Hurraa, hurra, hurraa

15 Ehk Jakobson meil surnud küll, [küll ... meil]¹³

16 Siis Dr. Veske elab veel.¹⁴

17 ~~Kui~~ Ei pease keegi meie käest

18 Sest, Kalev ärkand [tõusnud] surma väest.

19 Kõik Eesti riigi ~~alama~~ vanlased

20 On haganate sarnased,

21 Kui põllul tuli põletab

22 Ja meie nui neid uinutab

23 Priius, auu ja Eestimaa! etc

24 Käib V. eel ja näitab teed,

25 Siis julgest' järel Eesti väed.

⁸ Esimene rida on ilmselt hiljem pliiatsiga juurde kirjutatud, kuid siiski Dido käekirjas. Ülejäänud tekst on kirjutatud sule ja tindiga.

⁹ Käsikirjas kasutatud *w* asemel on siinses transkriptsioonis läbivalt kasutusel *v*.

¹⁰ Nurksulgudes on antud värsiridade vahele juurde kirjutatud sõnad.

¹¹ Transkriptsioonis maha tõmmatud sõnad on maha tõmmatud ka käsikirjas.

¹² Sõnad „askkem ette” on maha tõmmatud, siis aga taastatud.

¹³ Originaalile tehtud paranduses on sõnajärge muudetud, seejärel parandus maha tõmmatud.

¹⁴ Read 15–16 on originaalis ametivõimud punase pliiatsiga alla jooninud.

26 Kõik peastma¹⁵ oma [maksma nende] vere süid' [Isa maad]

27 Sest pi Eestimaa on meie hüid.

28 Nüid orja unest ärkame

29 Ja ühes sõtta tõttame

30 Sest priius läigib meie eel

31 Ja Eesti vabatriigi¹⁶ peal.

32 Priius, auu ja Eestimaa

33 Need kutsuvad meid sõdima,

34 Sest astkem ette p rõõmuga¹⁷

35 Hurraah, hurraa, hurraa.

„Sõjalaulu” saksakeelse käsikirja transkriptsioon¹⁸

1 Ehsten Kriegslied

2 Jetzt auf Ihr Ehstenmänner all'

3 Denn die Deutschen quälen uns,

4 Wer im Ehstenlande wohnt,

5 Der gebe tapfer Hiebe jetzt

6 Denn nie hat ein niederer Ehste

7 Wie in jedem fernen Lande bekannt

8 Es schrecklicher (schwerer) gehabt

9 Als unter den Deutschen schwerer Peitsche (Joch).

10 Freiheit, Ehre und Esthenland,

11 Die reisen uns zum Kampf (fechten wir alle)

12 Drum treten wir mit Freuden an

13 Hurrah! Hurrah! Hurrah!

14 Obwohl Jakobson uns durch den Tod entrissen

15 So lebt doch Dr. Weske noch

16 Und niemand wird uns entrinnen

17 Denn Kalew ist vom Bann des Todes erwacht (erstanden)

18 Und alle Feinde des Ehstenreichs

19 Sind gleich Spreu

20 Wenn die Felder vom Feuer verzehrt werden

21 Und unser Knüttel sie erschlägt

¹⁵ Sõna „peastma” on maha tõmmatud, siis aga taastatud.

¹⁶ Sellele sõnale on ametivõimud tõmmanud alla kahekordse punase joone.

¹⁷ Ridadele 33–34 on ametivõimud tõmmanud alla punase joone.

¹⁸ Minu tänu kuulub Reet Benderile ja Marju Luts-Sootakile, kes aitasid mul mõne raskemini loetava sõna tekstist välja lugeda.

22 Freiheit, Ehre und Esthenland,
 23 Die reisen uns zum Kampf
 24 Drum treten wir mit Freuden an
 25 Hurrah! Hurrah! Hurrah!

26 Schreitet W. voran und zeigt uns den Weg
 27 Dann muthig nach Ihr Ehsten-Streiter
 28 Zur bezahlen ihre Blutschuld
 29 (Zu befreien unser Vaterland)
 30 Denn das Ehstenland ist unser Hort
 31 Jetzt erwachen wir vom Schlaf der Knechtschaft
 32 Und vereint eilen wir zum Kampf
 33 Denn die Freiheit leuchtet uns voran
 34 Und auf der Ehsten befreites Reich.

35 Freiheit, Ehre und Esthenland,
 36 Die reisen uns zum Kampf
 37 Drum treten wir mit Freuden an!
 38 Hurrah! Hurrah! Hurrah!

The Republic of Estonia, the free state of Estonia, and Ehstenreich: A critique of Andres Dido's *Sõjaulaul*

Keywords: Estonian nationalism, Andres Dido, *Sõjaulaul* ("War Song"), historical reception, Baltic German propaganda

This article critically examines Andres Dido's poem *Sõjaulaul* ("War Song") within its historical and literary context. Andres Dido (1855–1921) was an Estonian writer and journalist who participated in the radical wing of the 19th century Estonian national movement. He was arrested in 1882 for alleged anti-government actions, imprisoned for three years, and later lived in exile in Geneva and Paris. Dido's poem *Sõjaulaul*, confiscated during a house search in 1882, was an incendiary text calling for revenge against the Baltic Germans for past injustices and advocating for some form of Estonian self-determination.

Although literary critics have described the poem as derivative and artistically weak, its political implications have drawn significant interest. In particular, Dido's use of the terms *Eesti riik* (Estonian state) and *Eesti vabatriik* (Estonian free state) has in later reception been interpreted as an early reference to Estonian independence. Through an examination of Dido's original manuscript and its contemporary German translation (transcriptions of both are provided), this article traces the poem's reception over time. While it has been retrospectively framed as a prophecy of Estonian independence, its original intent was less clear. The poem's radicalism made it

useful as evidence in Dido's trial, but the idea that he advocated for Estonian separatism (rather than autonomy) was likely a construct of Baltic German authorities seeking to discredit him and other Estonian nationalists.

■ **Mart Kuldkepp** (b. 1983), PhD, University College London, Professor of Estonian and Nordic History (Gower Street, London WC1E 6BT), m.kuldkepp@ucl.ac.uk

Kockeste'st Koiksoniks

XVI sajandi lisanimedest kujunenud eesti perekonnanimed

FRED PUSS

Audru kihelkonna talunimesid uurides on Marja Kallasmaa (2023: 599–600) leidnud vähemalt kolm perekonnanime, mille aluseks olnud lisanimi võis esineda XVI sajandil: *Oina*¹ < *Ianus Oynas*, *Runak* < *Runakell*, *Wessi* < *Veeste Michell*. Audru mõisa ja kirikumõisa puhul on Aadu Must (2000: 89) välja toonud, et järgmise, XVII sajandi lõpu talunimedega on kokku viidavad 15% sealsetest perekonnanimedest. Sellest tekib huvi, kui palju on Eestis varauusaja algusesse tagasi viidavaid perekonnanimesid.

Keeleteadlased on tunnistanud, et perekonnanimede panekul tekkinud seoseid varasemate lisanimedega on vähe uuritud ning nende kaudu on perekonnanimede onomastiline traditsioon pikem (Päll, Hussar 2007: 178). Eri autorite hinnangutel, mis tuginevad Eesti eri piirkondade andmetele, on talunimedest (tegelikult laiemalt lisanimedest) tuletatud 20–25% (Kallasmaa 1988: 485), üle 50% (Rajandi, Tarand 1966: 397), vähemalt 15% (Must 2000: 85–86, 89) või koguni kuni 60% (Must 2010: 395) perekonnanimedest. Levinud on arvamus, et perekonnanimed tulid just talunimedest, harvem on räägitud lisanimedest, mitte kunagi aga perenimedest.

Lisanime, perenime ja talunime definitsioonid ei ole olnud senises kasutuses ühtlased. Kõige laiem mõiste neist on lisanimi, mis enamiku uurijate jaoks hõlmab nii perenime kui ka talunime. Kaks viimast aga on tugevalt segunenud. Kas pere andis nime talule või talu perele, oli eri piirkondades ja aegadel erinev. Kuigi pere(mehe) nimi oligi talu kasutamise ajal ühtlasi talunimi ja läks nii ka maksudokumenti kirja, ei olnud see kohanimena alati püsiv, sest peremehe vahetudes sai talu uue nime. Talu- ja perenimede suhted väärivad eraldi võrdlevat uurimist suure üle-eestilise andmestiku põhjal. Siin artiklis on neid mõlemaid käsitletud kui lisanimesid, seades uurimuse eesmärgiks eelkõige välja selgitada, kas nimi on samas külas püsinud. Kõrvale on jäetud küsimus, kas nime järjepidevust kandsid pered või talud.

Eesti talupojasuguvõsade ja nendega seotud lisa-, pere- või perekonnanimede püsivusele juba varauusajast saadik juhtis sajandi eest tähelepanu Paul Johansen. Ta tõi näiteks kolm perekonda – et tegu on esimeste selliste näidetega, on oluline neid tutvustada. Johansen (2005: 21) mainib *Laiapea* perekonda, kes olevat paiknenud Rae vallas juba 1493. aastast peale, Oorna perekonda samas vallas 1495. aastast ning Trossi perekonda Viru-Nigulas, „kellel on nähtavasti esiisaks vabatalupoeg Henne Trusz Pada külast, kus ta esineb 1421”.

¹ Siin ja edaspidi on allikast tsiteeritud nimed kaldkirjas, normaliseeritud kujul nimed aga püstkirjas.

Uurides neid perekondi allikakriitiliselt (genealoogiliselt pole see võimalik), selgub, et aastail 1493–1495 elas Pajupea külas Peeter, kes aasta hiljem (1496) kannab nime *Peter Laipe*, järgnevatel aastatel on mainitud vaid Laipea talu, mitte selle peremeest (Johansen 1925: 30–31, 33, 36, 47, 59, 68). Pajupea külas Laiba talus, mis on praegugi alles, saadi tõesti perekonnanimi Laipea, mis hääbus 1949. aastal. Vaid kilomeeter eemal Vaskjala külas, nähtavasti Pajupealt asustatud Laiba talus (praegu Laipe) saadi perekonnanimi Laiba, mis hääbus 1980. aastal. Genealoogilist järjepidevust tõestada pole aga selle põhjal võimalik enne 1657. aastat, kui algavad Jüri kirikuraamatud. Johanseni järeldus põhines eeldusel, et perekond on pidevalt elanud samas talus.

Teine Johanseni toodud näide paraku ei päde niigi palju. Pada mõisas pandi küll perekonnanimi *Trusi*, kuid see rändas juba samal, 1835. aastal sealt ära. Aastal 1863 toodi Padale Harjumaalt Palvere mõisast (mis kuulus samale perekonnale) perekond Truss ning hiljem tuli ka Mäost perekond Trossi, kuid kohalikku perekonda nimega Tross Viru-Nigulas polnud, XV sajandist püsinud järjepidevusest kõnelemata.

Talunimede püsivust on diakrooniliselt uurinud peamiselt Valdek Pall (1969, 1977), Gea Troska (1987a, 1995), Marja Kallasmaa (1996, 2010, 2023), Ülle Tarkiainen (2000; Liitoja 1992a) ja Tiina Laansalu (2020). Neist on Troska (1995: 4) võtnud kokku üldise seisukoha, et esialgu olid talupoegade lisanimed seotud isikuga, muutused seejärel põlvest põlve kanduvateks perenimedeks ning edasi püsivateks talunimedeks. Dateerida on selliseid üleminekuid aga keerukas.

Palju on refereeritud XVI sajandi nimesüsteemi ühe esimese uurija Heldur Palli töid (1959, 1961), mis keskenduvad peamiselt eesnimede sünkroonilisele uurimisele, kuid sisaldavad ka üldisi tähelepanekuid. Teema keerukuse ilmetamiseks on huvitav jälgida Palli seisukohtade muutumist.

Esmalt leidis ta, et lisanimed olid muutunud XVI sajandiks Järvamaal, ilmselt ka Harjumaal ja mõnes teiseski piirkonnas **suhteliselt** või **võrdlemisi** püsivaks ning nimi säilis ka juhul, kui talupoeg läks elama oma kodukülast väljapoole, kuigi esialgu võis ta seal saada uue lisanime (Palli 1959: 605, 1961: 139). Hilisemad uurijad on sageli tähelepanuta jätnud siinkirjutaja esiletõstetud sõnad Palli tekstis ning tema hilisemad seisukohad.

Mõnikümmend aastat hiljem kordas Palli (1980: 43) oma arvamust, et lisanimed (tõlkides neid vene keelde kui *прозвище* 'hüüdnimi, lisanimi') olid suhteliselt püsivad ning põlistel peredel, eriti paikse pererahva puhul, muutusid harva. Samas toob ta hulgaliselt näiteid lisanimede muutumisest. Selleks ajaks oli Palli läbi töötanud peale Järva- ja Harjumaa nelja revisjoni (aastaist 1564–1571 ehk vaid väga lühikesest perioodist) ka Rõuge ja Vändra kihelkonna XVII sajandi rahvastikuandmed ning asunud uurima Karuse kihelkonna peamiselt XVIII sajandi rahvastikku. Olles analüüsinud ka Otepää rahvastikuandmeid, väljendas ta arvamust, et „Otepää kihelkonnas on lisanimede ebapüsivus koguni suurem, kui seda võis täheldada näiteks Karuse kihelkonnas” (Palli 1988: 15). Uurimine viis lõpuks seisukohale, mille ta esitas Eesti rahvastiku ajaloo üldkäsitlustes: lisanimede süsteem pole olnud alati püsiv ning üks pere võis olla kogu aeg või lühemat aega tuntud veel teise lisanime all (Palli 1995: 19) või isegi et „Eesti lisanimed olid muutuvad” (Palli 1997: 12).

Paarkümmend aastat pärast Palli esimesi lisanimede käsitlusi hakkas küsimusega tegelema Gea Troska. Ta tõi näiteks, kuidas Pärnumaal Maima külas XVI sajandi esimesel poolel taludesse asunud uued peremehed tõid talule kaasa uue nime (allikasse on kirjutatud uus lisanimi). 1601. aastaks täielikult muutunud lisanimedest järel- das ta, et erinevalt hajataludest ei olnud külades asuvatel taludel XVII sajandil veel püsivaid nimesid, kuna ühed perenimed asendusid teistega. Küll aga olid perenimed ise muutunud XVII sajandiks püsivaks ning veel XIX sajandi algulgi (nt Virumaal) andsid need talukohale uue nime. (Troska 1981: 147–149, 1995: 39, 41–42, 49–50) Põhja- ja Lõuna-Eesti erinevusena leidis Troska (1995: 92–93), et esimeses and- sid hajatalud perele nime, teises aga mitte. Samuti kinnistusi perenimed taludele lõunas varem kui põhja pool, olles XVII sajandi lõpuks seda teinud peaaegu kogu Eestis.

Ülle Tarkiainen (Liitoja) toob välja, et kuna külatalu nimetati peremehe lisanime järgi, sai talu uue peremehe tulekuga uue nime. Külatalude nimedest võib rääkida alles XIX sajandi teisest veerandist alates, mil talunimesid hakati peremehe lisa- ja eesnimest eraldi kirja panema. Pärast perekonnanimede panemist muutusi lisa- nimed talunimedeks. (Liitoja 1992b: 36–37) Hajatalude nimed püsisid ka pärast mõningast asustamata olekut, kuid maksustamisdokumentatsiooni lihtsustamise eesmärgil taandusi XVII sajandil tekkinud hajatalude nimed uusasukate lisanime- de (Liitoja-Tarkiainen 2000: 76–78).

Kairit Henno (2000: 19) võtab teema kokku sõnadega: „[---] talunimede ja isiku- nimede vastastikune mõjutamine pole olnud ühesuunaline, vaid on kõikidel aega- del olnud kahe-suunaline. Samal ajal kui ühes kohas võis peremees lisanimeks saada talunime, võis teisel talunimeks saada peremehe lisanimi.” Konkreetsete külade uurimuste põhjal saab tuua näiteid, kuidas on muutunud või püsinud hajatalude, perede ja külatalude nimed nii XVIII kui ka XIX sajandil (Puss 2022: 110).

Allikad ja metoodika

XVI sajandil esinenud lisanime kasutamist XIX sajandil perekonnanimede pane- kul uuriti kaheksa piirkonna näitel. Analüüsiks valitud piirkondi käsitletakse lihtsuse huvides XIX sajandi mõisatest ja kihelkondadest ning praegustest külanimedest läh- tudes, kuna nende XVI sajandi halduskuuluvus polnud nimede kujunemisel oluline. Piirkonnad on valitud allikast tulenevalt enamasti kas vakuse või suurema mõisa kaupa. Kolga-Jaani, Mihkli ja Räpina kihelkond valiti senise uurimiskogemuse põh- jal, mis näitas, et sealsetes perekonnanimedes leidub palju vanu lisanimesid. Saarde kihelkond valiti eesmärgiga selgitada, kas sealsed ülisuurte suguvõsade (paljudel perekonnanimedel oli ligi poolsada esmasaajat) nimed on eriti kaugeleulatuvad. Tartumaad käsitlevate Põhja-Tartumaa publikatsioonide põhjal saab teha järeldusi kogu piirkonna kohta (vt ptk „Lisanimest tuletatud XIX sajandi perekonnanimed”). Läänemaa on välja jäetud, kuna tõenäoliselt on sellega võrreldav Põhja-Pärnumaa Mihkli kihelkond. Hiiumaa puhul on kasutatud erinevat lähenemismeetodit (vt ptk „Hiiumaa ja Saaremaa”).

Analüüsitud piirkonnad olid järgmised:

1) Pärnumaa Mihkli khk² Koonga ms Pikavere, Salavere, Jänistvere, Rabavere k ja Ahaste ms Nedrema k. Allikas: Läänemaa vakuraamat 1518–1544 (Stackelberg 1928: 155–159);

2) Pärnumaa Saarde khk Voltveti-Kärsu ms Kanaküla, Araküla, Kärsu k, Pati ms Pati k, Laiksaare ms Laiksaare, Urissaare, Tauste k, Kilingi ms Sigaste ja Kikepera k, Kilingi-Pati-Voltveti-Kärsu kirikums *Külleste k, Vana-Kariste ms Reinse k (Halliste halduskhk-s), Köpu khk Suure-Köpu ms Seruküla ja Halliste k. Allikas: 1585. a revisjon (PA IV: 175–177);

3) Saaremaa Pöide khk Maasi ms Ardla (hiljem³ Uuemõisa ja Saare ms), Kõrkvere (Keskvere ms), Levala (kirikums, Uuemõisa, Reina, Tumala ms), Pahila (Maasi ms), Rahula (Tumala, Maasi ms), Tagavere (Maasi ms) ja Välta (Oti, Saare, Uuemõisa ms) vakused. Allikas: 1570. a maaraamat (SMF: 106–129);

4) Viljandimaa, osa Põltsamaa staarostkonna *Newel*¹i vardjaskonnast: Kolga-Jaani khk Võisiku ms Odiste, Lalsi, Lätkalu, Leie ja Kaavere k. Allikas: 1584. a revisjon (PA IV: 30–31);

5) Võrumaa Räpina khk Räpina ms Räpina Sillapää, Paloküla, Nulga, Tammistu, Tooste, Orava-Rõsna, Meelva, Raadama, Linte ja Kõnnu k, Veriora ms Pahtpää, Viluste ja Päästna k, Kahkva ms Kirmsi, Suure-Veerksu, Kahkva ja Kuuksi k, Palo ms Haavapää ja Süvahavva k, Toolamaa ms Võuküla, Leevaku ja Toolamaa k, kirikums Saareküla k, Meeksi ms Naha, Meeksi, Mehikoorma, Pihosi, Jõepera, Parapalu, Meerapalu ja Tammistu k. Allikas: 1585. a revisjon (PA I: 182–185);

6) Harjumaa Kiviloo lään: Harju-Jaani khk Raasiku-Kambi ms Keskvere, Lae, Mägise, Vaase ja Parila k, Kiviloo ms Kiviloo ja Kaugemäe k, Kehra ms Kehra k, veskid, Lagedi ms Nõmme k (Jüri halduskhk-s), Kose khk Ravila-Palvere ms Viskla k. Allikas: 1564.–1565. a vakuraamat (RA, EAA.1.2.931:193–239, l 186–231p);

7) Järvamaa Seidla vakus: Järva-Madise khk Seidla ms Seidla ja Neitla k, Kaalepi ms Kaalepi k, Ahula ms Ahula k, Orgmetsa ms Orgmetsa k, Järva-Jaani khk Rava ms Vistla k. Allikas: 1564. a vakuraamat (RA, EAA.1.2.933:29–39, l 28p–39);

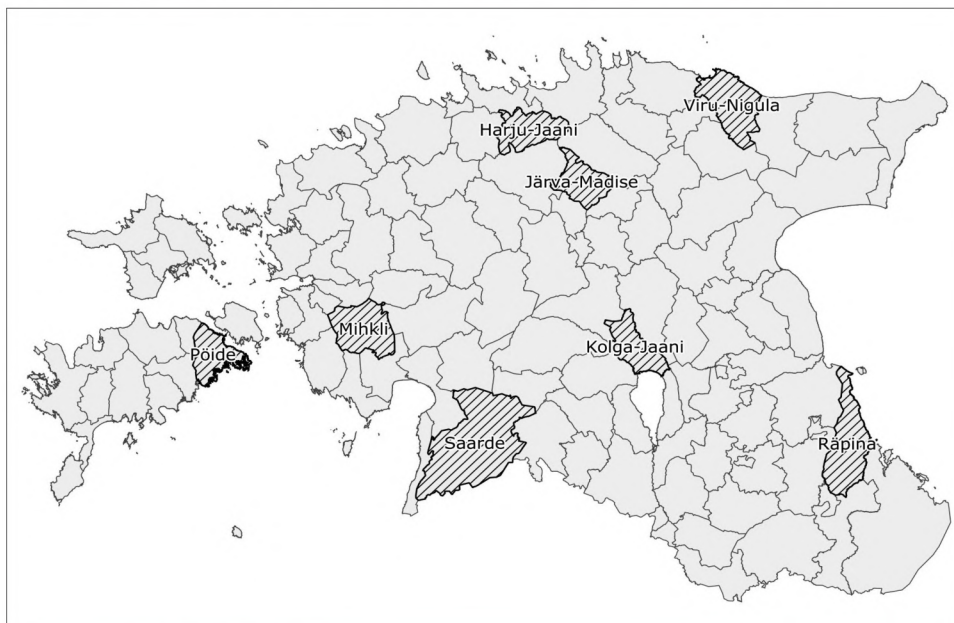
8) Virumaa Viru-Nigula khk Kalvi ms Kalvi, Aseri, Koila k, Vasta ms Pärna veski, Malla ms Kutsala, Villavere, *Leesi, Letipea, Iila, *Leenpä k, Kunda ms Kogu k, Haljala khk Kihlevere ms Telliste ja Auküla k (mõlemad Kadrina halduskhk-s), Sauste ms Sauste k, Kunda ms Kaliküla k (Viru-Nigula halduskhk-s), Selja ms Selja ja Karepa k. Allikas: 1591. a revisjon (RA, SRA Östersjöprovinsernas jordrevisions-handlingar, 55410/6:40–78, l 31–71).

Lõuna-Eesti kohta on talupoegade nimekirju 1580.–1590. aastatest sageli mõne-aastaste vahedega. Siin uurimuses on sellest piirkonnast Saarde, Kolga-Jaani ja Räpina kihelkonna andmed. Nende puhul pole valitud varaseimaid (enamasti 1582. aastast pärit), vaid sellest mõni aasta hilisemad nimekirjad (1584.–1585. aastast) (Mihkli ja Pöide kohta on kasutatud vanemaid andmeid). Troska samadest allikatest pärit andmed näitavad Sangaste puhul vahemikus 1582–1601 talude hulga kolme-

² khk – kihelkond, ms – mõis, k – küla, kirikums – kirikumõis.

³ Kuna vakuste täpsed piirid pole teada, on hilisema mõisa nimi tinglik, võetud peamiselt vakusele nime andnud küla lähema ümbruse järgi.

kordistumist. Ta leiab selles kinnituse, et Liivi sõjale järgnenud aastail võis osa peresid jääda esialgu arvele võtmata ning lisaks pandi naasnud pered kirja hiljem. 1585. aastal mainitud lisanimedest (71) oli 1601. aastaks alles 52, kadunud 19 ja lisandunud 90. 1613. aasta andmeil oli kogu Sangaste kihelkonnas alles vaid kahekümnendik talupoegadest. 1638. aastal Troska uuritud külates elanud 41 peremehest 9 võisid nimede järgi olla XVI sajandi perede järglased. (Troska 1987a: 146–148)

Joonis 1. Analüüsitud piirkonnad.

Mainitud piirkondadest analüüsiti talupoegi ühtse rühmana (eristamata adralupoegi, üksjalgu, pobuleid jt). Leiti nende koguhulk ning neist lisanimega talupoegade arv. Lisanimedest omakorda vaadati eraldi neid, mis lõpevad patronüümlise sufiksiga. Viimastena on arvesse võetud vaid *-poeg* või *-son* tüüpi lisanimed, sh neid, mis ei viita isa eesnimel, nt *Piep Andryspoik*, aga ka *Andres Kuseppenßon* ehk kuuesepa poeg (Saari 1997: 207) ja *Jury Utrapoik*, kelle puhul võib Udras viidata sugukonnanimele. Nende hulka pole arvatud lisanimesid, mis võivad küll olla patronüümlised, kuid millel vastav tunnus puudub. Näiteks Mõhki kihelkonna Pikavere külas olid adralalupoeg *Mattis Asopoick* ning üksjalad *Aso Peter* ja *Aßo Mattis*. Viimaste puhul võis *Aso* ~ *Aßo* samuti viidata isanimel, kuid seda pole võimalik kindlaks teha, mistõttu neid on käsitletud mittepatronüümliste lisanimedena. Isanimi võis sisalduda ka nimesdes, nagu *Laus Jurgen* või *Hinnto Madis*, kuid XVIII sajandi allikate puhul on hõlbus tõestada, kuidas näiteks Juhani Jaani Mardist sai Jüri Peetri Mart, viimasel juhul puudus seos ühegi esiisa nimega.

Kui nime viimane element oli ametinimetuse, ei loetud seda lisanimeks (*Marten tegeder*, *Peter snitker*, *Kaup Kubias*, *Jacop pusep*), kuigi ei saa välistada, et kohalik kasutus oli neil nt Kubja Marten või Puusepa Jakop, mis teeks neist lisanimed. See

sõltus paljuski kirjutajast. Ametinimetuste ja isegi isanimede tõlkimist on käsitlenud nt Heldur Palli (1959: 606–607) ning selgust saavutada pole võimalik. Küsimus, millal on tegu ametinimetusega, millal aga juba nimega, on antroponomastika üks vanemaid probleeme enamikus maades.

Talupoegade lisanimede hulgast otsiti välja 1820.–1830. aastail samas mõisas (mõnikord ka kihelkonnas) pandud oletatavalt sama algupära perekonnanimi. Arvesse tulid kõik nimed, mis võisid olla motiveeritud vaadeldavast lisanimest. Suure mõisa või kogu kihelkonna nimede võrdluse puhul võisid jääda mõned seosed ka märkamata. Liiatigi ei tulnud arvesse võtta vaid sõnaalgulise *h*-tähe olemasolu või puudumist ning nõrkade ja tugevate sulghäälikute vaheldust nime alguses (nt Bartolomeus > Pärt), vaid ka ootamatuid seoseid (nt *Werlok* < **Overlaki*). Seetõttu tuleb leitud perekonnanimesid võtta võimaliku koguhulga miinimumina.

Tabel 1. XVI sajandi lisanimed ning neist tuletatud perekonnanimede hulk.

Maakond	Kihelkond	Aasta	Talu- poegi	Lisanimega talupoegi		Sh patro- nüümilise lisanimega talupoegi		XIX saj perekonna- nimesid lisanimest ⁴	Pere- konnanime andnud lisanimede osakaal
Pärnu	Mihkli	1543	90	57	63%	19	33%	5	8,8%
Pärnu	Saarde	1585	46	38	83%	1	3%	3	7,9%
Saare	Pöide	1570	181	148	82%	0	0%	5 (+6) ⁵	3,4% (7,4%)
Viljandi	Kolga-Jaani	1584	24	20	83%	7	35%	3	15%
Võru	Räpina	1585	125	104	83%	55	53%	11 (+31) ⁶	5,8% (9,6%)
Harju	Harju-Jaani	1564– 1565	114	112	98%	3	3%	0	0,0%
Järva	Järva- Madise	1564	48	47	98%	0	0%	0	0,0%
Viru	Viru- Nigula	1591	137	136	99%	46	34%	5	2,9%
Kokku			765	662	87%	131	20%	32 (+37)	3,9% (5,3%)

Perekonnanime paneku koht tuli seejärel täpsustada küla tasemel ning võrrelda seda XVI sajandi lisanime asukohaga. Arvestamata jäid juhud, kus sarnane perekonnanimi pandi mõnes naaberkülas. Sellistel puhkudel on tegelikult üsna tõenäoliselt tegu rändesiirdnimega (Laansalu 2020: 55). Nende tuvastamine tooks küll juurde mitmeid XVI sajandini ulatuva onomastilise traditsiooniga perekonnanimesid, kuid oleks äärmiselt töömahukas, ei annaks enamasti kindlat tulemust (järjepidevad andmed nimekandjate seoste uurimiseks algavad valdavalt alles XVII sajandist) ning tooks mehenimede ja läbipaistvalt apellatiivse lähtega lisanimede (Mäe, Järve, Uustalu jmt) puhul palju n-ö valepositiivseid vasteid. Marja Kallasmaa

⁴ Sulgudes on perekonnanimede arv, mis tõenäoliselt olid XVI sajandi lisanimest lähtunud, kuid ei esine samas külas.

⁵ Pöide puhul andsid 4 lisanime 5 perekonnanime (naabrusest pärit nimedega koos 11).

⁶ Räpina puhul andsid kuus lisanime 11 perekonnanime (naabrusest pärit 9 lisanimega koos 42).

(2010: 8) tõdemust, et mida suurem on kohanime apellatiivilähedus, seda suurem on paralleelarengu tõenäosus, saab laiendada ka lisanimedele. Lisanimede puhul pole paralleelarengu tõenäosus suur pelgalt laialt levinud mehenimedest lähtuvatel puhkudel, vaid ka siis, kui mõnes kitsas piirkonnas oli sage mujal haruldane mehenimi.

Lisanimede levik

Lisanimega talupoegade osakaalu puhul paistab silma erinevus Põhja-Eesti (98–99%) ja Lõuna-Eesti (63–83%) vahel. Seda, et Poola revisjonides on esimestel aastatel (eriti 1582–1583) tihti mainitud vaid talupoja ristinime, on märganud ammu. 1920. ja 1930. aastail oli Eestis ära kirja pandud Tartu staarosti esimesest, 1582. aasta revisjonist. Arnold Schulbachi (1932; hiljem Süvalep) selle põhjal tehtud ülevaate järgi oli 2000 nimepidi loetud talumehest lisanimega vaid 700 (35%), neist omakorda enam kui pooltel oli selleks isanimi.

Pärnu-, Viljandi- ja Võrumaa kohta Poola revisjonide alusel tehtud statistika ei kõnele küll nii väikesest lisanimede arvust, sest kasutatud pole esimeste aastate revisjone, kuid nende hulk jääb Põhja-Eestile silmanähtavalt alla. Troska (1987a: 146) on Sangaste mõisavalla puhul tõdenud, et esimese Poola revisjoni ajal 1582. aastal pandi peremehed kirja vaid eesnimega, kuid mõni aasta hiljem koos lisanimedega kirja pandud peremehed on usutavasti samad.

Võrreldes sarnaselt Tartumaa Võnnu kihelkonna Rasina küla peremeeste nimed, selgub, et 1582. aastal seal elanud üheksast peremehest oli seitsmel patronüümiga nimi ning kahel – *Jak Wik* ja *Andrys Miro* – lisanimi (PA I: 90). Sama kordub 1584. ja 1585. aastal. 1586. aastal on patronüümiga kolm, tõenäoliselt isanimega kolm ning lisanimega üks seitsmest nimest. (PA I: 137, 180; PA II: 333) 1588. aastal on patronüümiga viis, tõenäoliselt isanimega kolm ning lisanimega üks üheksast nimest (PA I: 261). 1592. aastal on aga samas külas kuus peremeest: neli lisanimega, kaks tõenäoliselt isanimega (PA II: 429). Neid pole küll võimalik hoolimata nimede kattumisest omavahel kindlalt kokku viia, kuid asjaolu, et kõikidel aastatel leidub peremees *Jak Wik* ~ *Wiki* ning paljude patronüümi või isanimega peremeeste nimed läbi aastakümne täielikult kattuvad, näitab seda, et küla elanikkond oli suhteliselt stabiilne ning nende varasem patronüümidega nimetamine sõltus kirjapanijast, mitte kohalikust nimetraditsioonist. Ei ole usutav, et lisanimed tekkisid valdavalt vahemikus 1588–1592. Pigem võib tõmmata paralleele sarnase olukorraga saamide juures. Norra õigusajaloolane Erik Solem on 1593. aastal kirja pandud saamide, aadlike ning vaimulike nimed võrreldes oletanud, et Rootsi ja Norra kirjutajad ei mõistnud saamide nimetraditsiooni ning jätsid sel põhjusel nende olemasolevad perenimed kirja panemata (Solem 1933: 46, viidatud Rydving 2013: 88 järgi).

XVI sajandi keskel kujundas Poola aadelkond välja kindla arusaama Poola (aadli)rahvusest, mis ei hõlmanud talupoegi, keda hakati pidama halvemateks, alamateks ning (päris)orjusesse määratuiks (Rauszer 2021: 469–470). Poola talupojad muutusid sel perioodil täielikult aadli omandiks (Rauszer, Durys 2022: 113–114). Päritavad perekonnanimed olid XVI sajandil vähemalt Kirde-Poolas isegi aadlike

hulgas alles kujunemisjärgus (Dacewicz 2014: 231). Hõlvatud aladel viidi läbi ka isikunimede poolastamine, talupoegade puhul kasutati sageli apellatiivseid, sufiksitä perekonnanimesid (Dacewicz 2014: 457, 459). Täpselt sama käitumist on näha Eestis, kus on levinud ametinimetusega talupojanimed, nagu *Jan Mlynarz* ('mõlder') või *Marth Kubis* ('kubjas'). Erilise ametinimetusega talumehed on aga kirjas vaid eesnimel. Alles aastate möödudes võis kirjapanijate teadvusesse jõuda kohaliku nimesüsteemi olemasolu ning asjaolu, et see hõlbustab talupoegade tuvastamist dokumentides.

Tehtud ülevaatest eristub üks piirkond, kus on lisanimega talupoegi oluliselt vähem – Mihkli kihelkond. Sealt pärit andmed on teistega võrreldes paar- kuni viiskümmend aastat varasemad. See paistab kinnitavat nimeuurijate senist konsensuslikku seisukohta (nt Saar 2016a: 11), et XVI sajandiks oli Eestis lisanimede süsteem välja kujunenud. Mainitud näite alusel saab ettevaatlikult oletada, et see toimus valdavalt XVI sajandi esimesel poolel. Iseküsimus on, kas kirjalikes allikates toimunud muutus kajastab ajaliselt õigesti ka kohalikku nimesüsteemi muutust. Tavaliselt käib esimene teise järel.

Lisanimesüsteemi kinnistumist võib seostada kolme asjaoluga. Neist XV sajandi keskpaika jäävad sunnismaisuse väljakujunemine ning läänemeresoome nimede vahetumine kristlike ja germaani päritolu nimede vastu. Viimane tõi kaasa nimevaliku vähenemise, millega kaasnes eristava lisanime vajadus. Sama sajandiga on seostatud aga veel üht olulist muutust, mis võis nimesüsteemi mõjutada, nimelt suurperede lagunemist.

Kuigi arheoloogilised andmed viitavad suurperede lagunemisele alates IV sajandist ja põhiline oli üksikpereline majandusvorm, võib kirjalikest allikatest järeldada suurperede sporaadilist teket ka pärast I aastatuhande teist poolt, kuigi pole võimalik väita, kas need olid patriarhaalsel veresugulusel põhinevad suurpered või poolemeestega pered (Tarvel 1972: 89, 91). I aastatuhande teisel poolel on sellisele protsessile kinnitust leitud näiteks Kagu-Eesti idaosast (Lang, Ligi 1991: 228).

XV sajandi lõpul ja XVI sajandil toimus suurtalude tükeldamine, samuti massiline üksjalgade ilmumine, mida seostatakse patriarhaalsete suurperede lagunemisega, kuigi neid esines Liivimaa küldes ka hiljem (Eesti ajalugu II: 191; Ligi 1961: 79). Talud muutusid alates XVI sajandist väiksemaks, mis tähendas ka elanike arvu vähenemist ühes talus ning seetõttu sugulaste mõningast kaugenemist üksteisest. Enn Tarveli (1972: 89) järgi on Läänemaal vahemikus 1518 ja 1591 peaaegu kadunud kolme- ja neljaadramaalsed talud ja ka väiksemate suurtalude (1¼ kuni 2 adramaad) hulk vähenes, seevastu mitmekordistus nende arvelt väiksemate talude osatähtsus. See viitab seniste suurperede lagunemisele.

Troska (1987a: 154, 158) on Sangaste mõisavalla puhul pidanud suurperede lagunemise ajaks XVIII sajandi teist poolt. Hiiumaal oli 15 või enamast inimesest koosnevaid suurperesid XIX sajandi lõpul veel 4,6% (Puss 1975: 12). Lõuna-Eestis olid need siiski tavalisemad (Waris 2003: 412–413). Sellele paistab viitavat ka asjaolu, et Lõuna-Eestis sai ühe nime keskmiselt 11, Põhja-Eestis aga 8 inimest (Puss 2016: 33).

Soomes on perekonnanimede vanus selgelt seotud suurperede hulgaga. Ida-Soomes olid suurpered levinud veel XIX sajandilgi, Lääne-Soomes olid juba varem

tavalised lihtpered (Tarkiainen 2001: 141). Talu- ja lisanime ning pere(konna)nime vahekorra küsimus on Soomes olnud Eestiga sarnane. Kuigi talu- ja perenime on sageli võimatu eristada, on üldistavalt leitud, et Lääne-Soomes on hiljemalt varauusajast olnud primaarsed ja püsivad talunimed, mis on edasi antud ka asukatele. Perekonnanimed kujunesid seal välja alles XIX sajandi lõpuks. Ida-Soomes on olnud püsivad ja päritavad pere(konna)nimed juba keskajast, seda seoses alepõllunduse süsteemiga, kus talukohad polnud püsivad. Ka maksustamisel kasutati juba XVI sajandil perenimesid, mis põlistaski need perekonnanimedena. (Lehikoinen 1989: 492–493; Paikkala 2004: 109–110, 468)

Tinglikult perekonnanimedeks nimetatavate päritavate lisanimede tekkimise aega Eestis pole aga praeguse uurimisseisuga võimalik üldistada, kuna see oli piirkonniti ning isegi ühe piirkonna (sh küla) sees väga erinev protsess. Ka saksa keele alal kujunesid lisanimed päritavateks perekonnanimedeks pika aja jooksul: XII kuni XVII–XVIII sajandini (Paikkala 2004: 105).

Kahenimesüsteemi väljakujunemist peetakse antroponomastikas universaalseks eelkõige eesnimede (sinnamaani ainunimede) piiratuse tõttu (Langendonck 2008: 193). Eestis langeb lisanimede juurdumine ajaliselt kokku laiemate protsessidega, nagu eesnimede valiku kitsenemine, sunnismaisuse väljakujunemine ja suurperede lagunemine.

Patronüümilised lisanimed

Analüüsitud andmestikus oli patronüümsufiksilise (*-poeg* või *-son*) lisanimega talupoegi 20% lisanime kandjatest. Piirkondadest eristuvad Saarde, Põide, Harju-Jaani ja Järva-Madise, kus selliseid lisanimesid esines vaid üksikuid. Viru-Nigula, Räpina, Kolga-Jaani ja Mihkli kihelkonnas oli patronüümilise nimemalli kasutus üsna levinud. Samas leidub palju piirkondlikke erisusi. Näiteks Viru-Nigula Kogu külas polnud viiest talupojast ühelgi patronüümilist lisanime, Villavere külas (kolm talupoega) või Haljala kihelkonna Sauste külas (kuus talupoega) oli see aga kõigil.

Kui jätta varasemate andmete tõttu kõrvale Mihkli kihelkond, siis sagedaste patronüümiliste lisanimedega piirkonnad jäävad Lahemaalt Valgani tõmmata-vast tinglikust joonest ida poole. See kajastab aga rohkem tollast hetkeseisu, mitte pikaajalist nimemalli. Nimelt on üllatav see, et Rootsi 1686. aasta revisjonis (RA, EAA.1.2.942:412–414, l 400p–403) on Järva-Madise kihelkonnas paljudes külades vaid isa- ja eesnimed. Need pole küll patronüümsufiksiga, kuid sajand varem esinenud apellatiivsed ning kohanimedele viitavad lisanimed on haruldased. Seda võib selgitada Evar Saare (2016a: 28) arvamus, et vahepealne inimeste vähesus XVII sajandi algul muutis nimesüsteemi ning võimaldas kasutada jälle üht (risti)nime. Järvamaal võib näha küll kaheosalise nimemalli kasutamist, kuid nimevaramu on oluliselt muutunud, mis viitab nähtavasti ka elanikkonna vahepealsele muutumisele.

Lisanimest tuletatud XIX sajandi perekonnanimed

Üldine perekonnanimede panek toimus Liivimaal 1822–1826 ja Eestimaal 1834–1835 ning selle tulemustest on üsna täielik ülevaade olemas juba mitukümmend aastat (Must-Puss). Samas olid üsna tavalised ka rööpsed perekonnanimed, kus mõis pani ühed, kirik aga võttis kasutusele teised nimed või muutusid nimed hiljem. Nende kogust on raske hinnata ning selliste nimede n-ö nimekiri puudub. Mõnes mõisas ulatuvad vahed eri liiki dokumentides registreeritud nimede vahel kolmandiku või isegi pooleni nimede koguhulgast, kuid on enamasti siiski mõne protsendi piires (Puss 2020: 78). Selles uurimuses on arvesse võetud vaid eelnimetatud andmebaasis leiduvad perekonnanimed, kuid XVI sajandi taustaga nimede tegelik hulk võib olla suurem.

Asustus- ja nimevaramu poolest läbiuurituim Eesti piirkond on Põhja-Tartumaa (talude poolest on läbi uuritud Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Torma, Äksi kihelkond, kohanime poolest lisaks Kodavere ja Kursi). Seal 1858. aastal olemas olnud talunimedest pärineb vaid 1% XVII sajandi algupoolest või varasemast ajast, mil need olid pigem perenimed. Neist omakorda viie talu nimed on pärit XVI sajandist. Nendele võivad lisanduda külanimedega seostatavad perekonnanimed. Kuna XVI sajandisse või varasemasse aega ulatuvaid külanimesid on Põhja-Tartumaal mitusada, pole siinse uurimuse jaoks neid perekonnanimedega võrreldud. (Pall 1969: 208, 1977: 155–156, 161; Liitoja 1992a: 27, 115)

Seitsme Põhja-Tartumaa kihelkonna peale (XVI sajandi lõpul võis neis olla mõnisada talu) leidunud viiest XVI sajandi lisa- või talunimest on vaid kaks andnud 1820. aastail perekonnanime: Laiuse Peebuku (1599 *Piep*) on andnud pn *Peepsen*⁷ ja Puurmani Rootsiküla (1582 *Roczy*) on andnud pn *Rots*.⁸

Uuritud piirkondadest pole ühtegi XVI sajandi lisanimest pärit perekonnanime Harju- ja Järvamaal. Väljaspool uuritud piirkondi esineb neid hajatalude nimedest tuletatuna. Näiteks pn Mõnuvere (RR 2023: 6) on saanud Järva-Madise kihelkonna Albu mõisa Mõnuvere hajatalude rühma (nimetatud ka külaks; 1564 *Monneuer*) järgi (EKNR: Mõnuvere). Anna kihelkonna Purdi mõisa pn Kagovere (RR 2023: 20, lisaks Kagover 8, Kaggovere <6) on saanud praegugi Võõbu külas tõenäoliselt täpselt samas kohas püsiva Kagovere talu järgi: 1564 *Janus Kaggeuer* (RA, EAA.1.2.933:149, l 149).

Peale Harju- ja Järvamaa on kõikides uuritud piirkondades mõned XVI sajandi lisanimed, millest arvatavalt tekkisid XIX sajandil perekonnanimed otse. See ei tähenda tingimata sama suguvõsa püsivat elamist samas kohas või sama lisanimega,⁹ kuid see oli üks püsimist soodustavaid tegureid. Otsene eeldus oli põlisrahvastiku

⁷ pn – perekonnanimi. Ainukordne pn, 2023: Peebsen (<6), Pebsen (8). 2023. aasta nimede statistika allikas siin ja edaspidi RR 2023.

⁸ Saadud umbes 25 mõisas ja eestistamisel. 2023: Rooz (7), Roots (637), Roz (<6). Puurmani Rootsiküla tallu tuli perekonnanime Roots saanud pere umbes aastal 1800 (RA, EAA.1865.2.29/4:7, l 7p).

⁹ Nt perekonnanimi Immato (RR 2023: 7) on saanud Iisaku kihelkonnas Imatu külanime järgi (1424 *Hymotenkyla*), mis lähtub muistsest isikunimest. Samas asus *Immato* nime saanud pere Soompea mõisast Imatu külla alles 1833. aastal ehk kaks aastat enne perekonnanime saamist ning varem neil teadaolevalt seost Imatu külaga polnud. (RA, EAA.1864.2.VIII-118:310, l 316p; RA, EAA.1864.2.VIII-117:667, 676, l 673p, 683p; EKNR: Imatu)

(osaline) püsimine, sest ilma inimeste ning tollal ka kaartideta kadusid nimed mälust. Mõjutegur oli ka perekonnanimede panekul tehtud valik. Teadaolevalt on Põhja-Eestis rohkem saksapäraseid perekonnanimesid ning seetõttu ei võetud aluseks senini püsinud lisanimesid. Näiteks jääb uuritavasse Järva-Madise kihelkonda Ahula mõis, kus 60 nimest 57 lõpevad mõisa saksakeelsele nimele Affel viitava järel-osisega *-well* (nt *Heuwell*, *Jaunwell*, *Tapwell*) ning ka nimede esiosad ei paista olevat tuletatud senisest nimevarast (Tiik 1987: 86).

Eeskätt Räpina kihelkonnas, kuid ka Pöides, oli lisanimesid, mis rändasid tõenäoliselt naaberküladesse. Kagu-Eesti idaserv oli erandliku nimesüsteemiga, kus talusid nimetati eelkõige talu elanike järgi ja vähimad kindlad asustusnimed olid külanimed (Saar 2007: 95). Lisaks on seal säilinud tugev sugukondlike lisanimede traditsioon.

Samas piirkonnas sagedasti kasutatud külanimede *ste*-formant on levinuim Kagu-Eestis, eriti Põlvas, Vönnus ja Setus, samuti Hiiumaal, ning selle selgitusena kehtib siiani Jakob Hurda (1876: 37) pakutud lähtumine perenime (sks *Familienbenennung*) või sugukonnanime (sks *Stammesname*)¹⁰ *-ne* mitmuse omastavast. (Pajusalu jt 2018: 279) Näiteks Himmaste küla nimi sisaldab isikunime *Himma* ja kollektiivsufiksit *-ste* (EKNR: Himmaste). Hurt pidas seega primaarseks sugukonnanime ja sekundaarseks elanikest sõltumatut kohanime ning selle eeldus on, et sugukonda või vähemalt suurperet (mis võis hõlmata ka sugulusega poolemehi) tähistati ühise nimega.

Veel XIX sajandi algul paistis Võrumaa silma väikese talude hulgaga külade suure osakaalu poolest: 67% küladest oli kolme kuni viie taluga, mujal Eestis 20–50% ning üsna sarnane seis oli ka sama sajandi lõpul (Troska 1987b: 62, 65). See soodustas asjaolu, et hoolimata suurperede lagunemisest kandsid küla kõik pered sama lisanime (ehk külanime). Taustana võib veel tuua, et Räpina kihelkond oli tollasel rahvastiku äärmise vähenemise perioodil erand, mis ei olnud XVI–XVII sajandi vahetusel kannatada saanud ning kus oli 1588. aasta 102 adratalu asemel 1616. aastal lausa 105 talu (Tarvel 1964: 117). Lisaks on selles piirkonnas lisanimede traditsiooni säilitanud ka asjaolu, et need võeti kasutusele perekonnanimedes (Saar 2007: 96; Faster, Saar 2002: 182–192).

Enne Liivi sõda on Eesti rahvaarvuks hinnatud umbes 250 000–300 000 ning 1630. aastail, mil siin elas 12 000 peret, 120 000–140 000 (Palli 1996: 50–51). Järelikult võis enne Liivi sõda olla perede arv üle 20 000. Eeltoodud analüüsi järgi, mis hõlmab umbes 4% peredest, võis lisanimedest tulla XIX sajandil 800 perekonnanime. Lisades haruldastest eesnimedest¹¹ ning allikates registreerimata nimedest (vt ptk „Nimed „õhus””) ja siirdnimedest (vt ptk „Lisanimede ränne”) tulnud perekonnanimed, samuti Räpina näitel juhud, kus ühest lisanimest tuli mitmeid perekonnanimesid, võib väga ligikaudselt hinnata, et kuni pooleteise tuhande XIX sajandil saadud perekonnanime juured võivad olla XVI sajandis. See moodustab saadud perekonnanimede koguhulgast (72 000) 2%.

¹⁰ Viidatud raamatus „Eesti murded ja kohanimed” on Peeter Päll kasutanud nende vastetena vastavalt *sugunime* (samass tähenduses ka lk 275) ja *suurpere nime*.

¹¹ Näiteks Pöide kihelkonnas esines 1570. aastal mitmel pool eesnimi *Engelbrecht* ning kahtlema- ta on sama päritolu Laimjala ja Kõiguste mõisas pandud perekonnanimed, vastavalt *Ingebreeht* ja *Imprecht*. XVII sajandil seda eesnimena tõenäoliselt enam ei kasutatud.

Tabel 2. Varauusaegsed jäljed tänapäevastes eesti perekonnanimedes.

Maakond	Kihelkond	Mõis	Küla	Aasta	Talupoja nimi	Perekonnanimi 1822/1835	Perekonnanimi 2023. aastal (kandjate arv) ¹	Perekonnanimi algkodusid ²	Märkused
Pärnu	Mihkli	Koonga	Pikavere	1543	<i>Mattis Melikenßon</i>	<i>Melk</i>	Melk (50), Mälk (158)	12 ms, EES	
					<i>Lümpse Jurgen</i>	<i>Lömps</i>	Lömps (8), Lemps (12)	7 ms	
					<i>Mattis Mock</i>	<i>Mook</i>	Mook (10)	1 ms	
			Salavere	1543	<i>Kißame Bertolmeus</i>	<i>Kisk</i>	Kiisk (362)	25 ms, EES	
		Ahaste	Nedrema	1542	<i>Kockeste Thomas</i>	<i>Koikson</i>	Koikson (26), eestistatult Koiksoon (13)	1 ms	
Pärnu	Saarde	Laiksaare	Laiksaare	1585	<i>Posapaja</i>	<i>Possa > Poss</i>	Poss (<6)	1 ms	Kirikuraamatutes kohe algusest Poss
					<i>Thalzi Pieth</i>	<i>Talts</i>	Talts (526)	2 ms, N, EES	
		Kilingi	Kikepera	1585	<i>Kozi</i>	<i>Kosenkranius</i>	Kosenkranius (73)	1 ms	
Saare	Põide	(kirikumõis, Uuemõisa, Reina, Tumala)	Levala vakus	1570	<i>Kerte Jack</i>				Naabruses <i>Kaerd</i>
					<i>Moholane Mat</i>				Naabruses <i>Muhl</i>
		(Oti, Saare, Uuemõisa)	Välta vakus	1570	<i>Wohe Janus, Wohe Peet</i>				Naabruses <i>Wahlhe, Wahlhomees</i> (vrd Pahila vakuses <i>Woheme Jurg</i>)

¹ Kui tänapäeval nime ei esine, on toodud nime häbumisaeg.² P – Petserimaal 1921, N – Narvatagusel 1922, EES – eestistamisel 1920–1944 saadud perekonnanimi (pn). Kui algkodusid on peale ühe mõisa veel, ei pruugi tänapäevased nimekandidad olla seotud tabelis toodud lisanimega.

				1570	<i>Vlla Mick</i>	<i>Uello</i>	+ u 1830	1 ms	Olemas on pn Üilo (EES)
					<i>Vnnames</i>	<i>Unnam</i>	Unnam (6)	1 ms	
						<i>Unn</i>	Unn (17)	4 ms	
					<i>Querlack Simo</i>				Naabruses <i>Werlok</i>
					<i>Ninna Lowr</i>				Naabruses <i>Nenn</i>
	Jaani	(Maasi)	Pahila vakus	1570	<i>Karu Hanß</i>	<i>Karro</i>	Karro (508), Karu (1703)	144 ms, P, EES	
					<i>Wefsi Jack</i>	<i>Wessikas</i>	+ u 1830 (mujal hiljem)	2 ms	Henno 2000: 77 kahtleb lähtumises kohanimest.
Viljandi	Kolga-Jaani	Võisiku	Lätkalu	1584	<i>Han Muk</i>	<i>Moks</i>	Moks (180)	7 ms, EES	
			Leie	1584	<i>Hind Wyl</i>	<i>Wiil</i>	Wiil (182)	9 ms, EES	
					<i>Macz Kilie</i>	<i>Kellisar > Kell</i>	Kälissaar (6), Kell (143)	Kell: 14 ms, P; Kälissaar: 1 ms	Osall suguvõsast säilis pn Kellisaar, osal tekkis pn Kell.
Võru	Räpina	Räpina	Orava-Rõsna	1585	<i>Wilhelm Warsopoik</i>	<i>Warrets > Warrep</i>	Varep (50)	4 ms, EES	Kirikuraamatus toodud nime <i>Warrets</i> hiljem ei kasutatud. Naabruses veel <i>Warrusk</i> , <i>Warruskino</i> , <i>Warruskas</i> , <i>Warruskinno</i> , <i>Warrusmann</i> , <i>Warrusson</i>
			Meelva	1585	<i>Andrys Tylk</i>				Naabruses <i>Tilgand</i> , <i>Tilkmann</i> , <i>Tilkson</i>
		Kahkva	Kirmsi	1585	<i>Ans Hoinas</i>	<i>Oinask</i>	Oinask (<6)	1 ms	Naabruses veel <i>Oiniits</i> , <i>Oinling</i> , <i>Oimmann</i> , <i>Oimperck</i>
						<i>Oinats</i>	Oinats (6)	1 ms	
						<i>Oinberg</i>	Oinberg (15)	1 ms	
				1585	<i>Andrys Wirula</i>				Naabruses <i>Wirroland</i> , <i>Wirrolask</i>

			Suure- Veerkse	1585	Tenis Jusopoik	Jusand	+ 1828	1 ms	Naabruses veel Juuskmann
						Jusar	Jusar (12), ? Juusaar (7)	1 ms	
						Juusson	Jusson (9)	1 ms	
			Kahkva	1585	Niczek Kauk	Nizikow	+ 1938(?)	1 ms	
						Nistinow	+ u 1830	1 ms	
		Palo	Haavapää	1585	Martyn Wigopoik				Naabruses Wigand, Wijä, Wijap, Wijar, Wijard
			Stivahavva	1585	Piep Waras	Warrend	Varend (79)	1 ms, EES	Naabruses veel Warresing, Warresman, Warrow
		Veriora	Viluste	1585	Andrzej Worsth (1584 Andrzej Warsth)	Warand	Vaarand (<6)	1 ms	Naabruses veel Warack, Warask, Warats, Warow, Warunow
		Meeksi	Meerapalu	1585	Mik Wik				Naabruses Wikmann, Wikson
Viru	Haijala	Kunda (VNg)	Kaliküla	1591	Muddike Thonis	Muttika	Muttika (28), Muttik (123), Mutik (9)	Muttika: 2 ms, Muttik: 1 ms	Kahes naabermõisas (Kunda ja Malla) Muttika nime saajad ei pruugi olla suguluses. Muttika muutus sageli nimeks Muttik, millel veel üks tekkekoht.
	Haijala	Selja	Selja	1591	Jerwe Mick	Jerw	Jerv (6), Järv (977)	54 ms, P, N	
	Viru- Nigula	Vasta	Pärna veski	1591	Hannus Pernick	Pern	Pern (63), Pärn (2030)	55 ms, N, EES	
		Malla	Kutsala	1591	Meyge Hannus	Mäh	Mäe (634)	26 ms, P, EES	
			Iila	1591	Kýsa Thomas	Kisa	Kiisa (109)	11 ms, EES	

Lisanimede ränne

Peale selle, et perekonnanimed võisid olla tuletatud samas külas esinenud lisanimedest ning Kagu-Eesti idaservas sugukonnanimedest, võib märgata seoseid ka naaberkülades saadud perekonnanimede vahel. Haruldase lisanime võimaliku rände näide on Põide kihelkonna Maasi mõisa Rahula külas saadud perekonnanimi *Werlok*. See on küll usutavalt seotud lisanimega **Overlaki*, kuid keeruline on seda seostada teadaolevalt vaid XVIII sajandil esinenud taluga (Henno 2000: 168; Kallasmaa 1996: 266), mis oli Rahulast linnulennult 18 km kaugusel Valjala kihelkonnas. Usutavam on seos umbes 8 km kaugusel 1570. aastal tollase Maasi mõisa Ardla vakuses olnud peremehega *Ouerlack Simo* (SMF: 118), kuid nimerännet pole võimalik kinnitada, sest järjepidevad kirjalikud andmed puuduvad.

Etümologiseerimisel ning mikroajaloo uurimisel tuleb ka naaberkülade lisanimedel silma peal hoida. Lisanimede tõenäolist rännet kohtab üsna sageli: Põide kihelkonna Uuemõisa mõisa pn *Kamp* on ehk seotud Tagavere vakuse lisanimega *Kampo*, sama mõisa pn *Nepper* ehk Tagavere vakuse lisanimega *Nipper*. Kuna Saaremaa territoorium koosnes tollal väga paljudest lahustükkidest, ei saa välistada lisaja perekonnanime otsest seost, kuid seda on keerukas, kui mitte võimatu tõestada. Mõnigi kord ei saa omavahel seostada ka samas mõisas saadud lisa- ja perekonnanime, isegi kui neil on sama etümoloogia. Näiteks Maasi mõisa Hindu külas saadi pn *Rand* ja varasema Maasi mõisa Pahila vakuses esinesid lisanimed *Ranma* ja *Rantkülla*, mis viitavad naaberküla Randküla nimele. Hindu küla on tõenäoliselt asustatud hiljem, XVII sajandi lõpul või pärast Põhjasõda, seega parimal juhul oli tegu Randkülast Hindule rännanud nimega, aga et naabertalus (muide, Ranna talus) saadi nimeks *Merri* (Henno 2000: 120), võib tegu olla pelgalt osaga perekonnanimede semantilisest sarjast. Võrtsjärve läänekaldalt Riuma külast teisele poole järve Palupõhja külla ning sealt mööda jõge veel mituteist kilomeetrit põhja Jürikülla rännanud Utsali on aga näide, kus XVI sajandi lisanimi on läbi mitmekordse rände saanud XIX sajandil perekonnanimeks (Saar 2017: 208).

Nimede rännutee tuvastamine on üldjuhul keerukas või isegi võimatu. Harju-Jaani kihelkonnas Raasiku-Kambi mõisa Keskvere külas esines 1564. aastal kaks Allika lisanimiga peremeest. 1726. aastal oli Allika talu nii Keskveres kui ka naaberkülas Vaasel ning perekonnanimi Allik saadi Vaasel (Rev 1725/26 Ha: 352; RA, EAA.1864.2.VIII-80:29, l 30p). Pole võimalik kindlaks teha, kas lisanimi *Allika* tekkis Vaasele omaette või oli see Keskverest lähtunud siirdnimi, mis liikus sealt perega kaasa.

Haljala kihelkonna Selja mõisa Selja külas on aga selline liikumine tuvastatav. Perekonnanimi *Jerw* saadi küll Selja küla Lauri Jüri Jakobi talus, kuid peremees oli sündinud umbes 1788. aastal Järve talus (1591 *Jerwe Mick*) ning läks 1810. aasta paiku Lauri tallu peremeheks. Tema sünnitallu tulid võõrad. Kuigi hingeloendites ega kirikuraamatutes ei esine pärast kolimist tema lisanimena Järve, on ta veerand-sada aastat hiljem selle järgi perekonnanime saanud. Tema sünnitalus sai vahepeal taas vahetunud peremees perekonnanime *Onk* oma sünnitalu *Onka* järgi, mis lisanimena enam samuti ei esinenud (RA, EAA.1864.2.VIII-128:202, 206, l 203p, 207p;

RA, EAA.1864.2.VIII-127:347, 357, l 351p, 357p; RA, EAA.1864.2.VI-53:19-21, l 18–18p, 20; RA, EAA.1224.3.9:61, lk 128; RA, EAA.1224.3.7:86, lk 167). See näitab, et perenimed liikusid inimestega kaasa veel XIX sajandi algul, dokumentides kadusid kohati aga sootuks.

Nimed „õhus“

Valdek Pall (1969: 10, 1977: 160–161) tunnistab, et XVI sajandi ja hilisemate (lisa)nimede kokkulangevus võib olla juhuslik, eriti eesnimelähteste nimede puhul. Kuigi ka Kallasmaa (2010: 8) mainib sarnaste nimede rööpse arengu võimalust (vt ptk „Allikad ja meetoodika“), on ta Audru talunimede puhul leidnud, et liiga positiivistlik lähenemine ei tundu alati põhjendatud, sest küllalt on näiteid, kus nimi näib olevat olnud lausa mitusada aastat „õhus“, enne kui see jälle kirjalikesse allikatesse ilmub (Kallasmaa 2023: 600–601). Siin analüüsitud materjalist leiab sellele mitmeid toetavaid näiteid.

Kolga-Jaani kihelkonna Võisiku mõisas, kus hiljem on väga tugev lisanimede tava, ei paista esialgu ühelgi lisanimel olevat pikemat järjepidevust. 1584. aastal oli viies külas 24 talumeest, 1624. aastal vaid kaheksa (Rev 1624 PL: 42) ning mitte ükski kirja pandud lisanimi ei olnud 40 aasta jooksul säilinud. Üllataval kombel aga ilmuvad 1584. aasta lisanimed saja- või enamagi aastase vahega taas samadesse küladesse.

Lätkalu külas esineb 1584. ja 1599. aastal *Han Muk* (Rev 1599: 291), XVII sajandi allikates sarnane lisanimi puudub. 1721. aastal tuleb ette sarnane nimi *Moxi*. Sajand hiljem pandi sellenimelises talus perekonnanimeks *Moks* (RA, EAA.1285.1.195:47, 128, l 44, 132p; RA, EAA.1285.1.175:110, l 109p).

Leie külas olid 1584. aastal talumehed *Macz Kilie* ja *Hind Wyl*, samad lisanimed tulevad ette ka 1599. ja 1601. aastal (Rev 1599: 291; Rev 1601: 102), kuid mitte enam hiljem XVII sajandil. Kirikuraamatutes on üles märgitud Leie külas 1720. aastal elanud peremees nimega *Kelliserrye Jak*, sajand hiljem saadi Källisaare talus perekonnanimi *Kellisar* (RA, EAA.1285.1.195:86, l 86p; RA, EAA.1285.1.175:115, l 115). Järelikomponent *-saare*, mis tähistab sageli soos asuvat kõrgemat kohta või heinamaa keskel asuvat metsatukka, on Kolga-Jaani kihelkonnas eriti levinud hajatalude nimedes. Killi lisanimi oli levinud XIX sajandiks teisteski külades ning perekonnanimel Kill tuleb näha sama algupära, kuid seda ei saa seostada vaid Leie külaga – mehenimi Kill võis olla piirkonnas mujalgi kasutusel, kuigi seda pole säilinud allikates kirjas.

Källisaare kohta on ka selgitus, miks nime vahepeal ei leidunud. 1680. aastate kaardil on talu tingmargina oma praeguseski kohas täiesti olemas, kuid kannab kirjeldusraamatus nime *Orawa Thomas* (RA, EAA.308.2.205:1; RA, EAA.308.6.313:53, l 55p). 1744. aastal viidatakse Rootsi-aegsele peremehele küll taas nimega *Kellesare Jaack* ja Orava lisanime ei leidu (RGADA.274.1.210/7:43, l 624p–625). See annab kinnitust, et lisanimi polnud XVII sajandil kadunud, kuigi see säilinud allikates ei esine. Lisanime Viil (1584 *Hind Wyl*) ei leidu aga enne üldist perekonnanimede panekut ei meetrikates ega hingeloendites, kuid perekonnanimena anti see Leie külas Aarna ja Lätkalu külas Tooma Jaani lisanimega peredele (RA,

EAA.1285.1.175:106, 121, l 106, 120p jm). Järjepidevus pole küll allikatega tõestatav, kuid on tausta arvestades võimalik.

Väljastpoolt siin uuritud alasid võib tuua näiteks tuntud eesti perekonnanime Smuul (Schmuul, Muul). Suguvõsa on küll usutavasti pärit 1530. aastate maavabast talupojast Koguva Hanskenist (õieti Hansukesest), kuid perekonnanimi või selle eelkäija *Mull* ilmub kirjalikesse allikatesse alles 1801. aastal (Priidel 2001: 70). Paar-kümmend aastat hiljem said selle perekonnanime aga endale kõik Koguva küla elanikud ning veel üks Kuivastu mõisas elav Koguva päritoluga perekond, kokku 97 inimest, kes nähtavasti lugesid end kõik ühe sugukonna liikmeteks. Kahtlemata tekkis nimi (S)muul enne 1801. aastat. Selline nimede „õhus” püsimine annab toetust arvamusele, et XVII sajandi algul ei olnud n-ö alaregistreeritud mitte ainult nimed, vaid kogu rahvastik.

Hiiumaa ja Saaremaa

Eeltoodud analüüsist on välja jäetud Hiiumaa, kuna seal on Kallasmaa (2010: 7) järgi vaid vähesed külanimed ja üksikud loodusnimed pärit XVI sajandist või varasemast ajast. Neid on küll vähe võrreldes „Hiiumaa kohanimes” käsitletud nimede koguhulgaga, kuid kuna Hiiumaa perekonnanimed on tugevalt seotud külanimedega, ongi paljude sealsete perekonnanimede alusnimi pärit sama kaugest ajast.

Hiiumaa kohanimedest (küla- ja talunimedest) tuletatud perekonnanimesid on analüüsinud Leo Tiik (1969: 532), kelle toodud (nähtavasti ebatäielikust) küla- ja talunimedest tuletatud perekonnanimede loetelus leidub 31 perekonnanime, mis on külanime kaudu tagasi viidavad XVI sajandisse (kasutatud on Tiigi esitatud normaliseeritud nimekujusid ning Kallasmaa 2010 andmeid, sulgudes on nime levik 2023. aastal ning teised sama päritolu nimekujud; allajoonitud on ainult Hiiumaal saadud nimed):

Ava (hiljem Haava 112)	Lukmann (14; Lukman 15)	Prass (42)
Dorfland (0)	Lõpe (tegelikult Lõppe 40;	<u>Reikman</u> (0)
Engoso (0)	Lõpe <6)	Sikkel (15)
Halberg (11)	Malv (14)	Tahk (77)
Holberg (11)	<u>Mäns</u> (8)	<u>Tareste</u> (<6)
Holmberg (79)	Napp (87)	Terk (8; Tärk 49)
Kiive (18)	<u>Nappier</u> (Napier <6; Nappir	<u>Terkfeldt</u> (0)
Kiiver (159)	12)	Thur (tegelikult Tuhr 0;
<u>Kiivramees</u> (29)	<u>Nurst</u> (tegelikult Nurs 16)	Tuur 142)
<u>Ligema</u> (7)	<u>Pihlberg</u> (<6, hiljem ena-	<u>Tubala</u> (27)
<u>Lilp</u> (25)	masti Pielberg 18, tõenäoli-	Tüll (19)
Lukas (212; Luukas 180)	selt ka Piilberg 45, millel ka	Vilt (116)
	teisi algkodusid)	

Paljud perekonnanimede paneku aegsed külanimed on XVI sajandil olnud veel vaid lisanimed, nt Prassi (< Prassi k, 1565 *Thomas Brasz*), Tareste (< Tareste k, 1565 *Tharis Petter*), Tüll (< Tüll k, 1564 *Tyle Simon*). Talunimede kaudu ulatuvad XVI sajandisse vaid kaks: Roosa (Rosa <6; Roosa 50), Vanaselja (55) ning laiunimede kaudu kolm: Hanikat (42), Kaevats (91), Saarnak (74). Seega on märkimisväärne, et Hiiumaal teadaolevalt pandud 1669 perekonnanimest (Must-Puss) on vähemalt 36 ehk 2,2% XVI sajandisse ulatava onomastilise traditsiooniga. Neist 15 on pandud ainult Hiiumaal, kuid nimesid Kaevats ja Tareste võeti ka eestistamisel, kusjuures Kaevatsi nime võttis endale Kaevatsi laiult pärit perekond Paat. 15 nimest vaid kaks on hääbunud, kuigi mõni on esindatud veel vaid üksikute kandjatega. Huvitaval kombel on kõige paremini levinud kõik kolm laidude järgi saadud perekonnanime, lisaks Vanaselja. Sellele aitas kindlasti kaasa nime esmasaajate suur hulk, kuna see on olnud oluline tegur nimede püsimisel (Puss 2021: 222–223). Näiteks sai nime Saarnak 22 talupoega (RA, EAA.1864.2.VIII-198:28, 63, l 27p–28, 62p–63), mis oli ligi kolm korda üle Suuremõisa mõisakobara keskmise (Arro jt 2008: 33).

Ka paljud Saaremaa perekonnanimed on ühendatavad XVI sajandi lisanimedega. Esmane pilk raamatus „Saaremaa kohanimed” (Kallasmaa 1996) 1592. aastal esinenud lisanimedele ning samas mõisas pandud tõenäoliselt sama algupära perekonnanimedele näitab, et selliseid nimesid võib olla lausa 57. Mõni neist ulatub XV sajandisse, nt Torgu mõisas saadud nimi *Kaimer* < 1492 *Kaymer*. Olgu mainitud, et nende 57 nime hulka ei sattunud eeltoodud analüüsi kaudu leitud Põide perekonnanimed, seega on tegelik XVI sajandini viidavate nimede hulk kahtlemata suuremgi. Hinnates XVI sajandi taustaga nimede koguhulka sajale, moodustab see 1,9% Saaremaal pandud perekonnanimede koguhulgast (5288). See sobitub hästi nii Hiiumaa kui ka kogu Eesti kohta antud hinnangutega.

Kas lisanimed, perenimed või perekonnanimed?

Uurides XVI sajandi lisanimede ja tänapäevaste perekonnanimede seoseid, tekib küsimus, mis ajast saab rääkida perekonnanimedest. Eestis ollakse harjunud, et perekonnanimed on umbes 200 aastat vanad (eestistamise puhul veidi alla 100 aasta). Tõepoolest määrati üldise perekonnanimede panekuga nimed kõikidele talupoegadele ning seda tehti seaduse alusel. Paljudes maades (nt Suurbritannias) puudub aga seni seadus, mis kohustab perekonnanime kandma. Kas seal polegi siis perekonnanimesid?

Sarnaselt teiste maadega võiks ka Eestis põlvest põlve edasi kantud lisanimed võrdsustada perekonnanimedega. Ühelt poolt on meie eelis, et on hõlbus dokumenteerida konkreetse perekonnanime seaduslikku panemist. Teiselt poolt põlistab see arvamust, et enne oldi Eestis teiste maadega võrreldes justkui mahajäänud.

Hea näide perekonnanimede vanuse erinevast hindamisest tuleb saamidelt. Samuli Aikio (2007: 636) on üldkäsitluses rõhutanud, et saamide perekonnanimed (sks *Familiennamen*) tulid esmalt kasutusse alles XIX sajandil. Håkan Rydving aga esindab seisukohta, et kuigi perekonnanimed tulid laiemasse kasutusse XVIII sajan-

dil ning kõikidel saamil on perekonnanimed alles 1865. aasta rahvaloenduse andmetel (nt Smith 1938: 349; Steen 1968: 29, mõlemad viidatud Rydving 1998: 347 järgi), võib saamide seadusandlusest sõltumatult kasutatud patrilineaarsete sugukonnanimede (*släktnamn*) ajaloo viia tagasi XVI–XVII sajandisse, seega Skandinaavia maaelanikkonna omast mitu sajandit varasemasse aega, viimasega nõustub ka Aikio (Rydving 2013: 89; Aikio 1992: 55, 62, 64).

Sarnane ajalugu on karjalaste, vepslaste ja ingerlaste perekonnanimedel. Irma Mullonen (2007: 850–853) eristab vepslaste ja Marje Joalaid (2007: 288–290) ingerlaste puhul ametlikke (XIX–XX sajandi vahetusest pärit) perekonnanimesid ja sageli nende aluseks olevaid mitteametlikke perekonnanimesid: vanemaid uulitsanimesid (sks *Straßenfamiliennamen*) ning suguvõsanimesid (sks *Sippenbeinamen*, *Geschlechtsnamen*). Olga Karlova seevastu viib karjala, ingeri ja vepsa perekonnanimede ajaloo tagasi XVI–XVII sajandisse, mil olid olemas püsivad ja päritavad perekonnanimed (*Familiennamen*, sm *sukunimet*) (Karlova 2007: 367–368, 2016: 142–143, 153, 157).

Latgales (nagu Balti kubermangudeski) on perekonnanimede panekut sageli seostatud pärisorjuse kaotamisega, mis toimus seal 1861. aastal. Samas leidub Latgales perekonnanimesid juba XVI sajandist, mil ala oli Poola-Leedu koosseisus ning sealsesse kultuuriruumi kuulumisega võeti üle ka perekonnanimede kandmise tava (Auns 2017: 16). Eestis ollakse harjunud tollaseid eesnimede lisaks kasutatud nimesid käsitlema lisanimedena. Latgales võetakse neid aga perekonnanimedena, kuna nad on edasi kandunud pärimise teel (Kovaļevska 2017).

Eesti puhul on Evar Saar (2016a: 11) seisukohal, et „kui lisanimed päranduvad põlvest põlve, saame rääkida juba perekonnanimedest”. Soome nimeuurija Sirkka Paikkala (2004: 68) on defineerinud, et lisanimi on perekonnanimi siis, kui see kuulub nimesüsteemi, milles nime eesmärk on näidata kuulumist teatud perekonda. Mitmeid põlvkondi kasutatud lisanimed vastavad nendele tingimustele ning kui uurimine näitab, et nimi käis perega kaasas, mitte ei muutunud teise talu asudes, pole takistusi nimetada seda perekonnanimeks. Ajalooliselt on *perenimi* ja *perekonnanimi* olnud küll eri mõisteid tähistavad terminid, kuid igapäevane kasutus näitab tendentsi nende samastumise poole ning ehk hõlbustabki see eesti perekonnanimede vanusele uue pilguga vaatamist. Samas peab rõhutama, et vanust tuleb uurida „iga nime puhul üksnes individuaalselt ja eraldi” (Rajandi, Tarand 1976: 133). Lisaks on omaette teema, kas omastavakujulisest lisanimest nimetavakujulise perekonnanime moodustamise järel (nt *Jerwe* > *Jerw*), kõnelemata järelliidete lisamisest, jäi püsima ikka sama nimi või on see juba uus nimi.

Kokkuvõte

Kõige vanemad suuremaid alasid hõlmavad talupoegade loetelud Eestis on pärit XVI sajandist. Üksikud neist on sajandi esimesest poolest, enamik aga Põhja-Eestis 1560. aastatest ja Lõuna-Eestis 1580. aastatest. Selleks ajaks oli toimunud talurahva jaoks mitu olulist protsessi: sunnismaisuse väljakujunemine XV sajandi keskpaigaks,

muinasnimede vahetumine kristlike ja germaani päritolu nimede vastu XV sajandi teiseks pooleks, enamiku suurperede lagunemine XVI sajandi keskpaigaks ning samal ajal ka kaheosalise (*lisanimi* + *ristinimi* ehk *eesnimi*) nimemalli väljakujunemine. Küll aga ei kujunenud samal ajal välja lisanimede varamu, vaid see täienes oluliselt ja pidevalt hiljemgi. Paljud senised eesnimed taandusid lisanimede staatusesse ning eesnimede hulk vähenes veelgi, süvendades kaheosalise nimemalli kasutamist. Tõenäoliselt mõjutas eesnimede valiku kahanemise aeg ka seda, kas need jõudsid kinnistuda lisanimedesse.

Isikunimemallid ei ole Eestis alati lineaarselt arenenud. Taastunud võib olla varasem nimemall, mõnes piirkonnas võisid vahepeal tekkinud perenimed asendada patronüümiliste lisanimedega. Eesti talupojad kasutasid enda ja oma suhtlusringkonna nimesid XX sajandi alguseni peaaegu eranditult suuliselt ning kirja oli neid vaja panna vaid n-ö ametnikel: kirikuõpetajal, mõisavalitsejal, revisjonikomisjonil. Kui kaks esimest ehk kohalikud ametnikud tundsid kohalikku nimesüsteemi ning sõltus vaid nende soovist, kas järgida seda või juurutada oma süsteemi, siis uutest või kaugetest valdustest ülevaadet soovinud võõrvõimude esindajad võisid rakendada talupoegadele ja nende nime(süsteemi)desse suhtumises omaenda kodumaa senist nimekogumust.

Minevikust on tuntud kirjutajate kalduvus tõlgendada kohanimesid kirja pannes nende päritolu oma arusaamise järgi (Saar 2008: 19). Kahtlemata on seda juhtunud ka isikunimede ning kogu isikunimesüsteemi puhul, nagu näitab kas või nimesüntaksi inversioon (*lisanimi* + *eesnimi* asemel *eesnimi* + *lisanimi*), mida kohtab sagedasti eriti Poola-aegsetes, ent ka Rootsi-aegsetes dokumentides. Säilinud allikatest ei leia vastuseid kõikidele küsimustele ning neid otsides võib teha ennatlikke järeldusi nii üksikute nimede esinemise kui ka nimesüsteemide ja nende dünaamika kohta, kuigi seda on justkui võimalik statistiliseltki analüüsida. Alles mõne üksiku piirkonna kohta säilinud haruldane allikas võib avada omaaegse nimesüsteemi kirjususe (nt Saar 2019: 207–209).

Eestis toimunud oluline protsess – üldine perekonnanimede panek 1820.–1830. aastail – andis enamasti talupoegadele uued perekonnanimed, kuid nende hulgas on märkimisväärne hulk varasema onomastilise traditsiooniga nimesid. Hinnates nende hulka umbes veerandi peale, ei näita see aga, kui vanad nimed tegelikult on. Uurimus kinnitas, et nimed on püsinud kasutuses mõnikord sajandeid, jõudmata kirjalikesse allikatesse.

XVI sajandi lisanimedest on tuletatud küll väike hulk (umbes 2%) XIX sajandil saadud perekonnanimesid, ent nende ajalugu väärrib tähelepanu. Lõuna-Eestis on selliseid nimesid Põhja-Eestist rohkem ning eriti paistab silma Kagu-Eesti idaserv, kus tõenäoliselt kasutati sajandeid hiljemgi varasemat suurperede nimesüsteemi ehk sugukonnanimesid.

Kui on alust arvata, et nime on järjepidevalt edasi antud põlvest põlve (kindla tõestuse sellele saab alles kirikuraamatute algusest ehk enamasti XVII–XVIII sajandi vahetusest), võib neid pidada perekonnanimedeks, kuigi oleme harjunud perekonnanimede ajalugu arvama alles XIX sajandist.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

- EAA.1.2.931. Harjumaa Ruila, Kiviloo ja Harku läänide vakuraamat. 1564–1565.
 EAA.1.2.933. Järvamaa vakuraamat. 1564.
 EAA.1.2.942. Järvamaa maarevisjon. 1686–1689.
 EAA.308.2.205. Põltsamaa piirkonnakaart. 1681–1684.
 EAA.308.6.313. Põltsamaa kihelkonna kirjeldusraamat. 1680. aastad.
 EAA.1224.3.7. Haljala koguduse meetrikaraamat. 1808–1821.
 EAA.1224.3.9. Haljala koguduse meetrikaraamat. 1822–1833.
 EAA.1285.1.175. Kolga-Jaani koguduse personaalraamat. 1823–1844.
 EAA.1285.1.195. Kolga-Jaani kirikuraamat. 1718–1732.
 EAA.1864.2.VI-53. Haljala kihelkonna hingeloendid. 1811.
 EAA.1864.2.VIII-80. Harju-Jaani kihelkonna hingeloendid. 1834.
 EAA.1864.2.VIII-117. Jõhvi kihelkonna hingeloendid. 1834.
 EAA.1864.2.VIII-118. Jõhvi kihelkonna perekonnanime paneku raamat. 1835.
 EAA.1864.2.VIII-127. Haljala kihelkonna hingeloendid. 1834.
 EAA.1864.2.VIII-128. Haljala kihelkonna perekonnanime paneku raamat. 1835.
 EAA.1864.2.VIII-198. Pühalepa kihelkonna perekonnanime panemise raamat. 1835.
 EAA.1865.2.29/4. Puurmani mõisa hingeloend. 1811.

Rootsi riigiarhiiv (SRA)

Östersjöprovinsernas jordrevisionshandlingar, 55410/6. Viru- ja Järvamaa revisjon. 1591.

Vanade aktide riiklik keskarhiiv (Moskvas; Российский государственный архив древних актов)

RGADA.274.1.210. Tartumaa adramaarevisjon. 1744.

KIRJANDUS

- Aikio, Samuli 1992. Samiska släktnamn från 1600- och 1700-talen. – *Studia Anthroponymica Scandinavica*, kd 10, lk 55–76.
- Aikio, Samuli 2007. Das saamische Personennamensystem. – *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. (Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.)* Toim Andrea Brendler, Silvio Brendler. Hamburg: Baar, lk 632–640.
- Arro, Andry; Ruusmann, Reet; Puss, Fred 2008. Raba 61106. Perekonnalooline uurimus. Tartu: Eesti Isikuloo Keskus. Koopia Eesti Isikuloo Keskuses.
- Auns, Muntis 2017. Latgales uzvārdu veidošanās vēsturiskais fons. – *Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos*. Latgale. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, lk 16–23.
<https://uzvardi.lv/testa-lapa-1/latgale/>
- Dacewicz, Leonarda 2014. Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczpospolitej (XVI–XVIII w.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/16115/1/L_Dacewicz_Historia_nazwisk_na_kresach.pdf
- Eesti ajalugu II = Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk. Eesti

- keskaeg. Koost ja toim A. Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Eesti kohanimeramat. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
<https://arhiiv.eki.ee/dict/knr/>
- Faster, Mariko; Saar, Evar 2002.** Võromaa kotussõnimmist. (Võro Instituudi toimõndusõq = Publications of Võro Institute 13.) Toim Peeter Päll. Võro: Võro Instituut.
- Henno, Kairit 2000.** Eesti priinimed: Jaani kihelkond. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hurt, Jakob 1876.** Ueber die Ortsnamen auf *-st*. – Verhandlungen der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat, VIII kd, 3. v. Dorpat: Laakmann, lk 30–39.
- Joalaid, Marje 2007.** Das ingrische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. (Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.) Toim Andrea Brendler, Silvio Brendler. Hamburg: Baar, lk 285–291.
- Johansen, Paul (toim) 1925.** Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat: 1435–1507. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. IV: 2.) Tallinn: Eestimaa Trükikoda.
- Johansen, Paul 2005.** Kaugete aegade sära. (Eesti mõttelugu 65.) Koost Jüri Kivimäe. Tartu: Ilmamaa.
- Kallasmaa, Marja 1988.** Muutuv ja püsiv nimemaailm. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 477–485.
- Kallasmaa, Marja 1996.** Saaremaa kohanimed. I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2010.** Hiiumaa kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallasmaa, Marja 2023.** Märkusi talunimede vanusest Audru näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 595–604. <https://doi.org/10.54013/kk786a3>
- Karlova, Ol'ga Leonidovna 2007.** Das karelische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. (Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.) Toim Andrea Brendler, Silvio Brendler. Hamburg: Baar, lk 363–371.
- Karlova, Olga 2016.** Omaperäisten henkilönnimien säilyminen lisänimissä ja sukunimissä (Savo, Karjala ja Vepsä). – Ödagumeresuumlaisi nimeq. Läänemereseoomlaste nimed. (Võro Instituudi toimõndusõq 30.) Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, lk 139–165.
<https://wi.ee/wp-content/uploads/2017/06/VItoim16sisu.pdf>
- Kovalevska, Otilija 2017.** Kas pirmais – uzvārds vai vietvārds? Uzvārdu veidošanās Latgalē un to saistība ar vietvārdiem. – Latviešu uzvārdi arhīvu materiālos. Latgale. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, lk 24–43. <https://uzvardi.lv/testa-lapa-1/latgale/>
- Laansalu, Tiina 2020.** Kesk-Harjumaa kohanimede kujunemine ja nimesiire. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 46.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
<http://hdl.handle.net/10062/66782>
- Lang, Valter; Ligi, Priit 1991.** Muistsed kalmed ajaloolise demograafia allikana. – Muinasaja teadus I. Arheoloogiline kogumik. Koost V. Lang. Toim Lembit Jaanits, V. Lang. Tallinn: Agu, lk 216–240.
- Langendonck, Willy Van 2008.** Theory and Typology of Proper Names. (Trends in linguistics. Studies and monographs 168.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

- Lehikoinen, Laila 1989.** Suomen talonnimien ja sukunimien suhteesta. – Virittäjä, nr 4, lk 489–496.
- Ligi, Herbert 1961.** Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Liitoja, Ülle 1992a.** Põhja-Tartumaa talud 1582–1858. Teatmik. I–IV. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv.
- Liitoja, Ülle 1992b.** Põhja-Tartumaa talunimedest. – Uurimusi Läänemeremaade ajaloost VII. (Tartu Ülikooli toimetised 941.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 36–49.
- Liitoja-Tarkiainen, Ülle 2000.** Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Mullonen, Irma Ivanovna 2007.** Das wepsische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. (Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.) Toim Andrea Brendler, Silvio Brendler. Hamburg: Baar, lk 847–856.
- Must, Aadu 2000.** Eestlaste perekonnaloo allikad. 2., parandatud ja täiendatud tr. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus „Kleio”.
- Must, Aadu 2010.** Name formation, name change and name loss. An Estonian case (1826–1940). – Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences. Uppsala 19–24 August 2002. Kd 5. Toim Eva Brylla, Maria Ohlsson, Mats Wahlberg, Wolfgang Haubrichs, Tom Schmidt. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet, lk 393–400.
- Must-Puss = Onomastika andmebaas.** Aadu Musta 1995–1999 koostatud perekonnanimede paneku ja eestistamise andmed. Täiendanud Fred Puss alates 2000. aastast. Andmebaas Eesti Keele Instituudis.
- PA I = Oleg Roslavlev (koost).** Polnische Akten. I: 1582–1591. (Hefte zur Landeskunde Estlands 5.) München, 1970.
- PA II = Oleg Roslavlev (koost).** Polnische Akten. II: 1586–1616. (Hefte zur Landeskunde Estlands 7.) München, 1973.
- PA IV = Oleg Roslavlev (koost).** Polnische Akten. IV: 1583–1590. (Hefte zur Landeskunde Estlands 6.) München, 1973.
- Paikkala, Sirkka 2004.** Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 959.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk42/Se_tavallinen_Virtanen.pdf
- Pajusalu, Karl; Hennoste, Tiit; Niit, Ellen; Päll, Peeter; Viikberg, Jüri 2018.** Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Toim T. Hennoste. Tartu: EKSA.
https://www.emakeeleselts.ee/digiraamatud/Eesti-murded-ja-kohanimed_kolmas-trykk_2018.pdf
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed. I. Toim Madis Norvik. Tallinn: Valgus.
- Pall, Valdek 1977.** Põhja-Tartumaa kohanimed. II. Toim Madis Norvik. Tallinn: Valgus.
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 595–608.
- Palli, Heldur 1961.** Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo uurimisel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, kd 10, nr 2, lk 132–143.

- Palli 1980** = Хельдур Палли, Естественное движение сельского населения Эстонии 1650–1799, 1. Под редакцией А. Вассара, Э. Эпика. Академия наук Эстонской ССР, Институт истории. Таллин: Ээсти раамат.
- Palli, Heldur 1988.** Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat.
- Palli, Heldur 1995.** Eesti rahvastiku ajaloo allikad 1712–1940. [Käikiri]. Eesti Rahvastiku-statistika. Tallinn.
- Palli, Heldur 1996.** Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. (Academia 6.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Palli, Heldur 1997.** Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. (Academia 7.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Priidel, Endel 2001.** Koguva ajalugu. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Puss, Hugo 1975.** Suurpered Hiiumaal. – Horisont, nr 6, lk 12–13.
- Puss, Fred 2016.** Perekonnanime uurimise piirkondlikke eripärasid. – Oma Keel, nr 1, lk 30–38. https://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2016_1/04.pdf
- Puss, Fred 2020.** Muuga või Kersna? Eesti rööpsete perekonnanime teke ja kadu. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, kd 11, nr 1, lk 43–85. <https://doi.org/10.12697/jeful.2020.11.1.03>
- Puss, Fred 2021.** Koer või kuningas? Eesti perekonnanime püsivusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Ere. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 202–237. <http://dx.doi.org/10.3176/esa66.09>
- Puss, Fred 2022.** Perekonnanimed. – Raplamaa. Loodus, aeg, inimene. III, kd 1. Koost Viio Aitsam. Rapla: Raplamaa Omavalitsuste Liit, lk 109–164.
- Päll, Peeter; Hussar, Annika 2007.** Das estnische Personennamensystem. – Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. (Lehr- und Handbücher zur Onomastik 2.) Toim Andrea Brendler, Silvio Brendler. Hamburg: Baar, lk 170–187.
- Rajandi, Edgar; Tarand, Helmut 1966.** Meie perekonnanime liigitamisest ja seletamisest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 393–402.
- Rajandi, Edgar; Tarand, Helmut 1976.** Eesti nimi läbi sajandite. – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, lk 131–136.
- Rauszer, Michał 2021.** What nation? Peasants, memory and national identity in Poland. – Nations and Nationalism, kd 27, nr 2, lk 467–481. <https://doi.org/10.1111/nana.12680>
- Rauszer, Michał; Durys, Elżbieta 2022.** Monuments of Oblivion: Forgetting, Prosthetic Memory and the Polish Nation. – History & Memory, kd 34, nr 2, lk 110–138. <https://doi.org/10.2979/histmemo.34.2.05>
- Rev 1599** = Jan Feliks Jakubowski, Józef Kordzikowski. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Kd 13, nr 1: Inflanty. (Zródła dziejowe 24.) Warszawa: Gebethner i Wolff, 1915.
- Rev 1601** = Oleg Roslavlev (koost). Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. (Hefte zur Landeskunde Estlands 3.) München, 1967.
- Rev 1624 PL** = Oleg Roslavlev (koost). Das Pernauer Land 1624. (Hefte zur Landeskunde Estlands 2.) München, 1967.

- Rev 1725/26 Ha** = Eestimaa 1725–1726. a. adramaarevisjon. Harjumaa, I–II. Allikpublikatsioon. Toim Herbert Ligi. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv, 1988.
- RR 2023** = Rahvastikuregistri perekonnanime andmed 2023. a seisuga. Andmebaas Eesti Keele Instituudis.
- Rydving, Håkan 1998.** Namn och identitet i nordsamsk kontext. – Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Toim Thorsten Andersson, Eva Brylla, Anita Jacobson-Widding. (Konferenser 42.) Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, lk 337–359.
- Rydving, Håkan 2013.** Det samiska släktnamnssystemet: inlänat eller inhemskt? – Keelemees Raimo Raag 60. (Eesti Keele Instituudi toimetised 15.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 86–93.
- Saar, Evar 2007.** Võrumaa erinevatest nimesüsteemidest. – Õdagumeresoomõ kodo. Läänemeressoomõ kodo. (Võro Instituudi toimõndusõq = Publications of Võro Institute 20.) Toim Helen Koks, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 87–106.
https://wi.ee/wp-content/uploads/2016/02/toim_20_sisu.pdf
- Saar, Evar 2008.** Võrumaa kohanime analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <http://hdl.handle.net/10062/7793>
- Saar, Evar 2016a.** Rõuge ja Vastseliina talupoegade eesnimed XVI ja XVII sajandil. – Õdagumeresuulmisi nimeq / Läänemeressoomlaste nimed. (Võro Instituudi toimõndusõq = Publications of Võro Institute 30.) Toim Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituut, lk 11–56.
<https://wi.ee/wp-content/uploads/2017/06/VItom16sisu.pdf>
- Saar, Evar 2017.** *Udsali* ja *Adsele*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 207–222. <http://dx.doi.org/10.3176/esa62.08>
- Saar, Evar 2019.** Räpina perekonnanimed ja lisanimed. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 205–231.
<http://dx.doi.org/10.3176/esa64.08>
- Saari, Henn 1997.** Skrädsep ja Kuuesepp. – Pühendusteos Huno Rätsepale. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetused 7.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 202–219.
- Schulbach 1932** = S[chulbach], A[rnold]. 2000 eestlase nime 1582. aastast, 2. osa. – Vaba Maa 15. IX, nr 217, lk 6.
- SMF** = Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud 1569–1571. Allikapublikatsioon. Koost Leo Tiik. Toim Tiiu Oja. Tallinn, 1992.
- Smith, Peter Lorenz 1938.** Kautokeino og Kautokeino-lappene. En historisk og ergologisk regionalstudie. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifter 34.) Oslo.
- Solem, Erik 1933.** Lappiske rettsstudier. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifter 24.) Oslo.
- Stackelberg, Baron F. 1928.** Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 78–254.
- Steen, Adolf 1968.** Samene. Emner og oppslag 1. kd 2. tr. Trondheim: Sami varas/Norges Samemisjon.

- Tarkiaisen, Ülle 2001.** Suurperest Soomes. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 141–142. <https://www.ra.ee/ajakiri/suurperest-soomes/>.
- Tarvel 1964** = Энн Тарвел, Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории Южной Эстонии в конце XVI – начале XVII в. Академия наук Эстонской ССР, Институт истории. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.
- Tarvel, Enn 1972.** Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tiik, Leo 1969.** Perekonnanimesid Hiiumaalt. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 531–534.
- Tiik, Leo 1987.** Perekonnanimede panekust Eestimaa talurahvale 1835. aastal. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 83–88.
- Troska, Gea 1981.** Maima küla ajaloost. – Eesti ajaloo probleeme. ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekannete teesid (18. november 1981). Tallinn: Eesti NSV TA Ajaloo Instituut, lk 146–161.
- Troska, Gea 1987a.** Asustuse arengust Sangaste mõisavalla alal. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr 2, lk 145–159.
- Troska, Gea 1987b.** Eesti külad XIX sajandil. Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Troska, Gea 1995.** Talunimed läbi aegade. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Waris, Elina 2003.** Samfamiljesystemet i Finland och Estland. En studie i organisationen av familj och arbete i finska Karelen och Estland. – Historisk Tidskrift för Finland, nr 4, lk 399–414. <https://journal.fi/htf/issue/view/3994>.

Fred Puss (sünd 1976), BA, Eesti Keele Instituudi vanemleksikograaf-nooremteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), fred.puss@eki.ee

From *Kockeste* to *Koikson*: 16th-century bynames in Estonian family names

Keywords: onomastics, anthroponyms, families, farm names, revisions, patronymics

The emergence of Estonian family names (in Estonian: *perekonnanimi*) is typically dated to the 19th century. However, approximately one-fourth of these names have older onomastic roots. The first comprehensive lists of Estonian peasants date back to the 16th century. This study examines eight regions of Estonia, encompassing 765 peasants. Of these, 662 (87%) were recorded with a binominal naming structure (byname + given name), which suggests that by the 1560s, Estonian peasants had adopted a binominal personal naming system. One list from the 1540s recorded 63% of peasants with a byname, indicating that the development of bynames was likely complete by the mid-16th century. Among the peasants with bynames, four regions exhibited patronymic bynames (with the suffixes *-son* or *-poeg* 'son') in at least one-third of cases. In the other four regions, patronymic bynames were rare, yet

no clear geographical pattern appears to explain this variation. Comparative analysis with later records from the same areas reveals that the stock of bynames sometimes changed over time, with patronymic bynames replacing those of other origins. This suggests that both bynames and naming practices were fluid and subject to change. Of the 662 peasants with bynames, 3.8% had bynames that later evolved into legal family names during the general bestowal of family names in the 1820s–1830s. Some of these family names appear to have originated from migrated bynames (appearing in a neighbouring village in the 16th century) or from rare given names. Consequently, approximately 1,500 family names (representing about 2% of the total) likely trace their origins back to the 16th century. If research confirms that the same family carried a name before the 1820s, it can be regarded as a family name rather than merely a byname.

Fred Puss (b. 1976), BA, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer and Junior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), fred.puss@eki.ee

Linnukest petta ei taha

Janika Läänemets. Linnupetja. Puänt, 2024. 64 lk.

Janika Läänemetsa kahele seni ilmunud tugevale, rikkaliku tunde- ja kujutlusilma ning isikupärase poeetikaga luulekogule paistab retseptsioon olevat päris hästi pihta saanud. Tundlikes ja süvitsi minevates käsitlustes on võetud ette küll eri niidiotsad, kuid harutatud kahtlemata üht ja sedasama tihedat kangast ning jõutud väga hästi kokku sobivate ja üksteist täiendavate järeldusteni.

Luulemina on kindlasti „tihedas läbikäimises oma piiridega”,¹ ta hajub ja koonduv uueks,² muundub, kasvab ja mureneb. Tihti sulandub ta loodusesse, loodust igatsetakse ja vajatakse, loodus on „luuletaja olemasolu eelduseks ning reegliks”.³ Igatsetakse ka mingit kadunud aega või ajatunnetust, oluline roll on lapsepõlvel, mälul ja pärimusel ning nende abil loodaval mütoloogilisel ruumil.⁴ Käsitletud on ka luuletuste suhet keele ja keelevõimega ning selle mõju poeetikale – kuidas tekkivad kujutuspildid jäävadki sõnaliselt lõpuni hoomamatuks, nii et lugeja tajuväli jääb alati veidi uduseks, tähendustasandid vaheldumisi vilkuvaks.⁵

¹ T. Pärn, *Kintsugi* eeldus on ikkagi mõra. – Värskes Rõhk 2024, nr 92, lk 110.

² L. Sommer, Hajudes ja uueks koondudes. – Sirp 2. VIII 2024, lk 28.

³ E. L. Lõhmus, „Nii naiselik, aga... deep!” – Värskes Rõhk 2023, nr 81, lk 109.

⁴ L. Sommer, Hajudes ja uueks koondudes.

⁵ B. Melts, Poeetiliselt klaar udu ja eheduse maa. – Sirp 10. II 2023, lk 33.

Neis suundades võiks edasi minna ning teha oleks veel palju. „Linnupetja” loob kahtlemata oma maailma ning arusaam, et selles maailmas on kindlad ja läbivad loogikad, saabub kaua enne nende loogikate ilmsiks tulekut, mis paneb iga analüüsiarmastaja sõrmed kõvasti sügelema. Viidatud arvustusedki ei anna lõplikke vastuseid, mis võimaldaksid ülesande lahendamiseks lugeda, vaid kutsuvad pigem kaasa sellesse kirjanduslikku käsitööprojekti. Nii et siin ma olen – ning tahaksin vaadelda hoopis üht esmapilgul teisejärgulist taseandit, mis ilmneb luulekogus vaid mõnes, kuid teistest selgelt eristuvast tekstis. Selleks on viis, kuidas Läänemets käsitleb ja kujutab oma mütoloogilise ruumi vastaspoolust: kõike seda, mis on hoopis inimlik, ajalik ja argine.

Niisuguseks lähenemiseks annab hoogu luulekogu pealkiri. Kui Teele Pärn⁶ ütleb oma arvustuses naljatamisi, et „Linnupetja” ei sobi pealkirjaks, kuna ei luuletused ega lüüriiline mina soovi kedagi petta, siis polegi muud võimalust kui sama mõttega edasi minna ja küsida: miks see sõna siis seal on? Lindude petmine on ehk tõesti viimane asi, mida mütoloogilist terviklikkust janunev lüüriiline mina teeks, ning nimiluuletuses ta teatabki talle linnupetet sissesöötvale vanaemale nuttes, et „vanaema, vanaema / mina küll linnukest / petta ei taha” (lk 9) – aga pealkirjast selgub, et lõppude lõpuks pole sellest kõigest ikkagi kasu ning petmisest pole pääsu. Enese nimetamine selleks, kes mingil juhul olla ei taheta, ütleb selgelt ja kõva häälega välja, et kogu üritus on määratud ebaõnnestuma, inimene ei saa kuhugi pageda

⁶ T. Pärn, *Kintsugi* eeldus on ikkagi mõra, lk 109.

inimlikkusest: vanaemade, hommiku-einete, ebaus ja petmiste maailmast.

Nii pole imestada, et luuletustes ilmuvad aeg-ajalt nii mõnedki argised ja totrad XXI sajandi üksikasjad. Telekas, külmkapimagnetid, limonaad! Jäätisepaber, linoleum ja mannekeenid! Luulekogu üldisel foonil, rebasekarva õhtute ja teravnevate piirjoontega pärastlõunate vahel mõjuvad need asjad peaaegu banaalselt. Seejuures ei ole need ju kuidagi pingutatult modernsed, vaid väljakirjutatuna mõjuvad isegi arhailiselt – ometi hakkavad need silma ja kannavad hoolt, et lugeja ei eksiks liialt sügavale loodavasse ajaülesesse ruumi. See paistab olevat teadlik tööriist, kuidas muidu saaks sündida luulekogu kõige tobedamad read „vana hea rimi / hyper super mini” (lk 48) või tähetolmust tehtud toast ja kehast rääkiv luuletus lõppeda Komeedi kommade loopimisega (lk 37). Just viimases on hüpe reaalsesse maailma kõige tugevam: sõnaga „tähetolm” kehtestatud kujutlusruumis Komeedi komme lihtsalt ei ole, vaatamata nende tugevatele semantilistele sidemetele, ning kommade puändina sissetoomine mõjub täieliku *deus ex machina*’na.

Kui detailidest üldisele tasandile lihkuda, võiks esile tõsta paari sotsiaalse kommentaarina mõjuvat teksti, mille on omaette suunana välja toonud ka Lauri Sommer.⁷ Näiteks lk 34–35 leitav luuletus on üks tugevamaid ja teravamaid praeguse lakkamatu sõdade pealtvaatamisega kaasneva ängistuse kirjeldusi, mis annab mõjusalt edasi nii raskust, abitust kui ka absurdi: „telekas langevad / pommid / õnneks ainult / telekas / miski pole päris / kellelgi seal / pole päriselt nime / ega nägu / ega suud / keelt / häält / on ainult kivid / kurgus” (lk 34). Lk 43 mõeldakse Talibanist ja olukorrast Afganistanis, lk 45 kirjeldatakse iseendasse mittemahtuvat

liigaastat, inimeste lõppematut isu, õgimist ja öökimist, mis tabab 2024. aasta meeleolusid väga täpselt. Sealjuures õgitakse just meievormis – ka lüürilise mina voolav identiteet ei võimalda tal end inimkonnast distantseerida.

Mõjusad on ka veidi isiklikumad, kuid siiski arusaadavalt inimese igapäevakogemuste või -mõtetega tegelevad tekstid. Klaaspepa tütre luuletus (lk 10), mis kummitab mind juba alates luuletuse esmailumisest Värskes Rõhus,⁸ on tervenisti ühe lapsepõlves mõeldud mõtte lihtne ümberjutustus, mille kindlas fookuses ongi see mõte ise – ei jälgegi luulekogus valdavast piiripealsest, hägusast, üleminekulisest tähendusmaastikust. Samamoodi võiks öelda nimiluuletuse ja toomapäeval külmkapi juures jumalast mõtisklemise teksti (lk 41–42) ja ehk veel mõne kohta. Lugejale kirjeldatakse igapäevases, kuid poeetiliselt äärmiselt täpses keeles üht tegelikku olukorda ning sellest võrsuvat mõtet, mis ise oma suurus ja sügavuses kogu luuletuse ära täidab. Teiste vahel mõjuvad sellised tekstid ankruna, hetkelise selguselaiguna, mis aitab kõike muud jälle paigutada.

Minu lemmikuteks kujunesid tekstid, kus puhas mõte ja liminaalne poeetiline maailm saavad kokku, esimene teisele raami pakkumas, teine esimest sügavamaks ja värvikirevamaks muutmas. Selle tasakaalu täiuslikem näide on kogumiku avaluuletus „Väljavalitud”, kus pannakse algul paika selge ja samal ajal viljakaid vastuolusid täis aegruum: „suvel enne mu kooliminekut / uppus eestis kolm korda rohkem lapsi / kui tavaliselt terve aasta peale kokku” (lk 5). Seda erakordselt sooja ja ilusat, ent surmaga looritatud suve asutakse seejärel kirjeldama ning iga detail toetab paika pandud teljestikku: „õhk

⁷ L. Sommer, Hajudes ja uueks koondudes.

⁸ J. Läänemets, „*esimesel päeval” jt luuletusi. – Värske Rõhk 2023, nr 86, lk 21.

pudenes pisimastki puudutusest põualiblikateks [...] higilõhn / mustjassinised ploomid / äike [...] päike oli igal hommikul ikka suurem ja punakam / põletas pikapeale taevasse augu” – kuni lõpus viidatakse vindiga algusesse tagasi, sidudes niiviisi luuletuse kokku, ent samal ajal mitmekordistades tõlgendusvõimalusi.

Peatumatule loodusele, ääretule mütooloogilisele ruumile ligipääsu pakkuv konkreetne raam toimib hästi ka luuletuses, kus jutustatakse kahest eksimatult inimlikust inimesest, kes pesevad lihtsalt käsi ja poevad voodisse, kuid taustale jääb mitteinimlik alles: sõrmed pole lihtsalt roosad, vaid „ehataevaga ühte värvi”, pimedus on „rotikarva”, seinas tiksuvad toonesepad ja kuu käib tagurpidi (lk 26). Looduskirjeldused laiendavad üldtuntud ruumi – ja nii saab kahe inimese suhtes ilmsiks midagi, mida otsesõnu välja öelda ei saagi. Samamoodi naudin täpsust, millega Läänemets kirjeldab maailmalõpu võimalikku sünnikohta: „sünnib talvise pärastlõuna tihedast / natuke mõrkjast vaikusest” (lk 47). Tänu lihtsasti arusaadavale teemale saavad tihedus ja mõrkjus kujutluses kohe oma koha – ma lisan need kujutluspildile, mille kontuurjooned on mul juba olemas, ega hakka eri killukesi alles kokku liimima, teadmata, missuguse kujundini lõpuks välja jõuda.

Maailmalõpu-luuletus näitlikustab võtet, mida Läänemets kasutab mitmes eel-

toodud luuletuses ning mida juba ääri pidi puudutasin: pöörata alguses väljaõeldud mõte üdini loogilisel, aga alati ootamatul moel ümber, jättes lugeja ette küll mõlemad, kuid olles ta ilmselgelt üle mänginud. Mõnes vaikes ja rahulikus kohas tekkiv mõte, et äkki on maailma lõpp juba saabunud, aga minuni pole see veel jõudnud, on vast paljudele tuttav, samamoodi isade hüütav „ega sa klasssepa tütar ole” (lk 10) ja esiemade linnupette võtmise harjumus. Aga Läänemets ei jäta neid asju nii – ta pakub ühtmoodi mõistetud mõtete või kogetud asjaolude vaatlemiseks välja teistsuguse variandi, ning need variandid on hoobilt omasemad kui seni käibel olnud. Muidugi sünnib maailma lõpp just sellest samast vaiksest kohast, „kasvab märkamalt mõnes mahajäetud majas / augus vana pesukausi põhjas” (lk 47)!

Need ümberpööramised mõjuvad kavalalt, nii et on selge: kui Läänemets vaid tahaks, petaks ta vabalt ära nii linnu kui ka lugeja. Aga just tahtmises ongi küsimus ja see viib igal „Linnupetja” lugemisel järjest olulisemaks saanud tõdemuseni: Läänemetsa luule on valusalt ja värskendavalt heasoovlik. Ka selles seisneb tema luuleilma inimlikkus, ükskõik kui kaugele kujundite hämaraladesse parasjagu ei rännata, ning just see hoiab hargnevusi vähemalt ühest otsast koos.

SAARA LIIS JÕERAND

Doktor ohjeshoidmine, mister minnalaskmine

Katrin Ruus. Prügimaja Dionysos. Puänt, 2024. 216 lk.

Katrin Ruusi novellikogu „Prügimaja Dionysos” on vastu võetud suure sümpaatiaga. Asi pole ainult selles, et Ruus on saanud Tuglase novelliauhinna ja raamat oli Alveri debüüdi-preemia nominent – samavõrra kui ametlikult fikseeritud retseptsioon torkavad silma kiitvad sotsiaalmeediahüüatused ja blogipostitused. Vilja Kiisleri provokatiivne isikulooline arvustus¹ mängib tõsiasja peale, et autor äratav inimesena kollast huvi, aga mõjub ikkagi kentsakalt meeldivana. Ju kallutab seegi teose vastuvõttu.

Minule jätab raamat samuti sümpaatse mulje, tundub aga ikkagi ebaühtlane, nii nagu pika aja jooksul kogunenud tekstidest moodustatud kogumikud seda sageli on. Siin leidub tõise pretensiooniga novelle, anekdoote, lapsepõlvemälestusi – kõik omal moel toredad, aga kokku kaunis segane kompott. Nii võiks peaaegu leppida isegi kogu lõppu lisatud Toomas Raudami looga, mis on mitu kriitikut hämmelduma pannud. Samal ajal saab igaüks valida, mis just talle meeldib.

Kõige kuulsam novell on küllap Tuglase auhinna saanud „Teraslind”. Kohaliku kirjanduse kontekstis astub see lugu Maarja Kangro jälgedes. Erinevalt Kangrost on Ruus küll ennast feministlikust mõttest distantseerinud,² ühtlasi on mõni arvustaja

rõõmustanud, et autor on päästetud (*sic!*) „kummitavast, hetkel kirjanduses domineerivast halemeelsest egomaniakaalsest feminismist”.³ Mina ei oleks selles pääsemises nii kindel – feministide käed on pikad, naisõiguslikuks tõlgenduseks on võimalust küll ja veel. „Teraslinnu” peategelane on naine, kes suhteliselt registreerival viisil laseb peast läbi oma seksuaalse ajaloo, selle käigus mehi jõuliselt objektistades. Tegelasel on hea, üpris must huumorimeel. Seksuaalsus asetatakse sageli kontrasti millegi eriti olmelise või muidu sobimatuga, nii et hajub igasugune romantiline udu: näiteks võrreldakse suuseksi tegevast meest koeraga või kirjeldatakse günekoloogi, kelle nina patsiendi jalge vahel askeldades heinaallergiast tilgub.

Kokkuvõttes on see kõik lausa liiga ilus, puänteeritud ja feministlikult kontseptuaalne. Sveta Grigorjeva nimetabki lugu moodsa aja muinasjutuks.⁴ Mehed osutuvad täiesti mõttetuks ja naine saab üheks lennuki, teraslinnuga, mille vibratsioon maandumise ajal viib ta esimest korda elus orgasmini. Leevendust toob kahtlus, et äkki on see juba mitmenda tasandi iroonia n-ö seksuaalselt vabastavate narratiivide suhtes. Nii palju tuleb robinal üksteise otsa neid julgeid ja jaburaid sugulisi stsenaariume. Lõpuks pole peategelane isegi kindel, kas ta võis olla koeraga vahekorras või ei: „Ehk oli see siiski unes, eelmises elus, ja ta ei olnud oma koera lapsena ära kasutanud. Koer oleks ju rünnanud. Oleks ju?” (Lk 30)

Ositi samalaadne on kogumiku nimilooks ülendatud „Prügimaja Dionysos”, kuigi seksi suhtutakse seal teisiti („Ma

¹ V. Kiisler, Tegova naine. – Looming 2024, nr 10, lk 1424–1426.

² P. Kormašov, Katrin Ruus: ma ei tegele naisküsimisega, mind huvitab inimene. – Eesti Ekspress. Areen 20. XI 2024, lk 49.

³ T. Raudam, Otsing valgusringis: Purjutaja ja pimeduse tõde. – Postimees 26. X 2024. <https://kultuur.postimees.ee/8121828/otsing-valgusringis-purjutaja-ja-pimeduse-tode>

⁴ S. Grigorjeva, Katrin Ruusi debüüt on pagana hea! – Eesti Ekspress. Areen 27. XI 2024, lk 57.

olen vana, haige, abielus ja ei taha kallistada", lk 169). Taas meenutab Kangrot see, et peategelane vibab kusagil karikatuurini viidud ülbiku ja ägedalt tugeva naise vahel. Kiisleri meelest on „Prügimaja Dionysose" minajutustaja koguni „polkovniku lese tüüpi naisterahvas".⁵ Selle peale poleks ma ise tulnud: mulle näib minajutustaja julgus pigem teeseldud või iroonilise bravuurina, pealegi väljendab ta seda peamiselt sisimas. Küll torkas silma, et mitmes loos visandatakse tegelane mingi ebameeldiva omaduse või teo kaudu. Hea näide on avalugu „Fantoom", mille hakatuseks püüab minategelane telefonitsi vanaema käest pangalaenu tagatiseks korterit välja rääkida: „Mida see vanaema siis veel mõtleb, kas ta päriselt ka ütleb mulle ei, see ei ole võimalik. Oma ainuke lapselaps. Peaasi et ta nüüd emale ei helistaks, siis on totaalne jama lahti." (Lk 9) Teistes lugudes võib välja tulla, et jutustaja on oma armsamat petnud (lk 35) või on ta krooniline valetaja (lk 53). Naispeategelane, kes esiteks niiviisi küsitavalt käitub ja teiseks seda must valgel tunnistab, nügib samuti kirjanduslike soorollide piire.

Muide, nagu paljud Kangro novellidki, kujutavad nii „Teraslind" kui ka „Prügimaja Dionysos" naist üksi reisil viibimas. Lähedasi olukordi leidub veel: „Kohinas" ollakse reisil paarina, kuid autor laseb mehel rannatoolis uinuda, et naine saaks teda segamatult silmitseda ja oma mõtted voolama lasta; „Jaan Krossi kirjutamata loos" lukustatakse end maailma eest hotellituppa. Paistab, et just sellised süžeed annavad tegelasele võimaluse olla ise, olla inimene, olla kas või ebameeldiv ja oma ebameeldivuse üle järele mõelda. Kui naine ei tegele pidevalt argipäevase asjatamise, laste, majapidamise, suhetega, siis mõjubki tulemus natuke nii-öelda imelikult ja võõrikult. Suhetega Ruusi teoses õieti tegel-

dakse küll – seda on peetud lausa raamatu peateemaks –, aga ennekõike iseenese otsimisega nende suhete keskel. Partnerid on pigem peeglid, millelt peategelane vaatab iseennast; see kulmineerubki eneseküllas „Teraslinnus".

Teistpidi kummitavad arginaiselikkuse motiivid kusagil taustal siiski. Kahes loos on möödaminnes esitatud täiusliku väikekodanliku tuumikpere visand, kas veel teostamata unistusena (lk 13) või juba läbikukkumisena: „Ma ei vii midagi lõpuni, aju on kehva, füüsis on kehva, väljanägemine on halb, kodu ei ole, labradori ei ole, autot ei ole, mullivanni ei ole" (lk 57). On vaid türa ja tühi hing, võiks peategelane jätkata, kui sootunnused lubaksid.

Tähelepanu on pälvinud lugu „Armastus pärast", mis osales armastusjuttude konkursil, sai konkursikogumiku nimilooks⁶ ja võeti „Eesti novelli 2022" valikusse. Selle loo juures on tore, et teatavaid kirjutustehnikaid (mitmemõttelised numbrid, mis tähistavad vaheldumisi vanust ja kaalu) kombineeritakse isiklike teemadega. Isa surm on korduv motiiv, mis käib läbi ka kogumiku teistest lugudest. Minule meeldibki Ruusi kirjutuses ehk kõige rohkem isiklike mälestuste kiht, eriti lapsepõlvlood. Jutus „Dr Mehikoorma, Mr Puhtaleiva" kirjeldatakse lapsepõlvesuvisid, millest pool veedeti isapoolsete vanavanemate juures, kus kõik oli ideaalses, kuigi kaunis jäigas korras, teine pool jällegi emapoolsete vanavanemate juures, kus esines vägivalda, mitmenaisepidamist ja vaarikausse. Mehikoormat ja Puhtaleivat lahutab 70 kilomeetrit, aga Ruusi loos on kerge kujutleda, kuidas peategelane risteel seistes teab, et siitsamast paremale keerates valib ta korra, vasakule keerates aga kaose, mõlemad omaenda plusside ja miinustega. Sarnased meenutused vana-

⁵ V. Kiisler, Tegova naine, lk 1425.

⁶ Armastus pärast ja teisi lugusid. Tallinn: Puänt, 2021.

emast-vanaisast on olulisel kohal „Jaan Krossi kirjutamata loos”, kus need põimuvad peategelase pideva hirmuga midagi ära unustada ja kedagi alt vedada, samuti looga „kellestki” tasakaalutust kirjanikust. Kolm plaani lähevad omavahel kohati tüütult segi, aga ehk just sellepärast sööb lugu end ajukäärudesse. Lapsepõlvemälestused teebki veetlevaks võimalus jälgida, kuidas kõigist imelikest noorusmõjudest kokku kasvab ainulaadne inimene.

Tegelikult muidugi lõpuni teada ei saa, kuidas siis. Aga konstruktiivsuse ja destruktivsuse, kõige ohjes hoidmise ja lappama laskmise vaheline pinge näib Ruusi lugudes tuntav senimaani. Kiisler on selle allikaid otsinud muu hulgas kontrastist autori füüsilise kuju ja juttude peategelaste käitumisviisi vahel, teatades lapsesuiselt: „Kui Ruus nii palju jook, nagu ta räägib, siis ei näeks ta 42-aastasena oma tegelikust vanusest kümme aastat noorem välja, see ei oleks lihtsalt võimalik.”⁷ See on veenvalt häbematu märkus, aga tahaks loota, et pinge on tegelikult olemas tekstis endas ning paistab välja ka ilma autori nooruslikku välimust nägemata. Peale Mehikoorma ja Puhtaleiva satuvad vastakuti veel tegelaste haprus ja tasakaalutus ning lõbus enesekindel jutustamislaad. Sageli tunduvad inimesed – ka minajutustajad – Ruusi lugudes olevat lausa kokkukukkumise, rebenemise äärel, ometi kommenteeritakse seda vabalt, julgelt, vaimukalt ja nagu distantsilt. See julge jutustusviis annab kogumikule ehk siiski oma ühtsuse, see pinge tekitab eredaid sähvatusi, mis raamatu lugejate meelde söövitavad, olgugi tervik mõne kriitiku meelest jõnkslik.

Kogus leidub veel mõni karikatuursem, anekdootlikum lugu. Näib, et neist paelub iga lugejat erinev. „*Big chill*’is” sattub tülinud baarimees Tiks külla inimesena välja-

kannatamatu kuulsa kunstniku ateljeesse. Juuakse alkoholi, tellitakse prostituute ja ropendatakse volilt. Kiisler tunnustab seda lugu „obstsöönse sõnavara oskusliku kasutamise” eest,⁸ Grigorjeva tsiteerib teksti oma arvustuses pikalt. Urmas Vadi tõi Tartu esitlusvestluses välja novelli „Lavastaja Emil Miljo elu ja töö”, kus kultuuritöötaja on täitnud (pseudo)tegevustega iga minuti oma päevast, tegemata selle käigus lõpuks midagi ära ja jõudes läbipõlemiseni. Minule meeldib enim hoopiski „Saun”, lugu malbest Raitsist, kes tunneb, et kõik võiks võtta parema suuna, kui tal õnnestuks ehitada enesele saun. Nagu läbi tiheda udu tajub Raits ainult aimamisi, kuidas elu temast mööda läheb ja kõik inimesed peale tema ümberringi romantilisi suhteid loovad, alates ekskallimatest ja sõpradest kuni Raitsi enda lihase emani välja. „Tõelises tundes” jällegi hakkab tubli pereema Marialiisa ühel ilusal päeval kainest peast käituma nagu raskes joores, seevastu kaine inimese moodi rääkida ja tegutseda suudab üksnes siis, kui on joonud suure hulga alkoholi. Meeldival kombel on aga ka need karikatuurid ositi ekstrapoleeritud iseenda pealt: Marialiisa olukord on eriti näitlikul kujul seesama, mida sisimas elavad läbi mitmed teised tegelased, ludri-meeste ja potentsiaalselt autorilähedaste minategelaste sisemonoloog võib olla väga sarnane. „Palun ei!” kisendab sisimas Tiks ebameeldivustega kohtudes (lk 197); „Ainult mitte seda,” sekundeerib talle „Prügimaja Dionysose” minajutustaja (lk 167).

Segas mind selles kogumikus veidi ainult üks asi, nimelt mitmes jutus esile tükikiv Tartu-kitš – muidugi seepärast, et olen ise tolle provintsliku väikelinna elanik. On see Taaralinn ikka üks naljakas koht, kus juuakse ja peetakse kummalisi noorusaegade suhteid, lendavad ringi

⁷ V. Kiisler, Tegova naine, lk 1424.

⁸ Samas, lk 1426.

mustad linnud ja sünnib mehisheinsaarelik fantastiline realism („Rottmehed ja Tartu varesed”, „Tegova naine”). „Minu kõrval seisib keegi turske mees, puhvaikaga. Oli maikuu, aga riietus oli pigem stiili pärast. Tartu ikkagi.” (Lk 65–66) Ei, noh, loomulikult – Tartu ikkagi. Mingil hetkel tõmbab mõistlik inimene sellele kõigele joone alla ja kolib Harjumaale, et alustada seal asja-

likku päriselu. Nagu kirjanik esitlusel ilusti ära seletas, täpselt nii tegi ta ise. See juhtus aga vaevalt aastakest kümme tagasi, nii kiiresti loomulikult ei jõuagi kogemusi läbi kirjutada, materjal peab settima. Ootan huviga Ruusi Tallinna-üldistusi!

JOHANNA ROSS

Väitekirja poeetikast ning tumedast tuumast

Kristjan Haljak. Jaan Oks ja Lautréamont: üleastuv-tume kirjandus ja luulekeele revolutsioon. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 93.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2024. 296 lk.

Kristjan Haljaku väitekirja pakub Jaan Oksa (1884–1918) ja Comte de Lautréamonti (1846–1870) loominguga detailse lähianalüüsi psühhoanalüütiliste subjekti-teooriate valguses. Töö taotlus on „avada ka laiemalt subjektiivsuse mõistet, psüühilist dünaamikat, identiteediloomet ja -lagunemist” (lk 17). Analüüsi ja teoste kontekstualiseerimise võtmetekst on Julia Kristeva „Luulekeele revolutsioon” („La révolution du langage poétique”, 1974). Väitekirja esimene kolmandik annab ülevaate käsitletavate autorite eluloost ja nende loominguga vastuvõtust.

Psühhoanalüüsi ja transgressiooni-teooriatega tuttavale lugejale on töö kõige avastuslikum osa Lautréamonti „Maldorori laulude” ja Oksa loominguga tunnetusliku läheduse avamine. See on kahtlemata töö oluline saavutus – eriti seetõttu, et Lautréamonti ja Oksa loominguga võrdleva analüüsi tulemus on XX sajandi alguse eesti kirjanduse senisest selgepiirilisem aseta-

mine rahvusülesele kirjandusväljale. Kui tavapäraselt on kirjandusteaduslikud uurimused kas teoste lähianalüüsid või suurema hulga materjali üldistavad käsitlused, siis Haljaku tööl on muu hulgas märkimisväärne kirjanduslooline tähendus. Neile, kel pole olnud psühhoanalüütiliste subjekti-teooriatega lähemat kokkupuudet, pakub väitekirja lisaks suurepärase võimaluse sisse elada psühhoanalüütilisse subjekti mõistmisse ning üleastuva subjekti suhtesse keeldudel ja normidel põhineva sootsiumiga. Väitekirja lugedes saab kindlasti selgemaks ka XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse „luulekeele revolutsiooni” sisu ja tähendus.

Väitekirja olulisim panus Eesti kultuurilukku on Oksa loominguga käsitlus ning Oksa analüütiliselt toetatud (taas)sidumine või senisest märksa täpsem tundelooline¹ sidumine prantsuse traditsiooniga; samuti on tunnustusväärne, et eesti lugejail on nüüd kättesaadav olulise prantsuse kirjaniku Lautréamonti elu, loominguga ning teoste retseptsiooni ülevaade. Mõneti üllatavalt selgub, et Oksa ning temast mõnikümme aastat varem tegutsenud Lautréamonti seob tähelepanuväärne tunnetuslik, stiililine ning autorikuvandi sarnasus. Mõlemad kirju-

¹ Tundeloo ja tundeloolisuse all pean silmas mõtteloo paralleelmõistet kultuuriliste tunde-maastike tasandil – mõtteloo kaib kaasas tundelugu.

tasid intensiivselt väga lühikese perioodi jooksul ja surid noorelt, Lautréamont 20-ndates, Oks 30-ndates eluaastates. Mõlemat peetakse – õigustatult – dekadentlikeks autoriteks, mõlemad kuulutasid eksplitsiitselt, ehk isegi programmiselt oma loomingu kõlbelis-stiililist uuenduslikkust. Neid ühendab seksualiseeritud julmuse kujutamine, tavamoraalist üleastumine ja lahtiütlemine; mõlema loomingule on omane blasfeemia ja misogüünia (viimane eriti Oksal). Sealjuures ilmneb, et Lautréamont on tasakaalukam, Oks aga hämaram, tabamatum, intensiivsem, tema tekstide seksuaalsus radikaalsem. Märkimist väärib kindlasti asjaolu, et Haljak on eesti keelde tõlkinud oma doktoritöös käsitletud teose, Lautréamonti „Maldorori laulud” (2024). Teistsuguse rõhuasetusega doktoritõppe puhul võinuks tõlge arvesse minna väitekirja ühe osana, ja mõtteliselt kuulubki tõlge selle uurimuse juurde.

Teoste lähianalüüs sisaldab rohkesti huvitavaid detaile ja tabavaid tähelepanekuid, sealjuures on õnnestunud ekskursid autorite stilistikasse ja sõnakasutusse – neist kerkib esile Oksa *ritsumine* ning sellega seotud *rõtsumine*. Töös on metakriitilisel elementi, mis võtab kriitilisel lugejal relvad käest: kui tekib tunne, et analüüsiga on vahest liiale mindud, siis ilmub teksti justnagu eneseirooniline kommentaar (nt „tõlgendussoovi korral võib ka pealtnäha kõige sürrealistlikumaid kujundeid avada ning lahti seletada”, lk 143). Metakriitilisus on omane ka „Maldorori lauludele”; on huvitav jälgida, kuidas ilmselt (?) tahtliku strateegiana kandub analüüsivate teoste mõni joon üle Haljaku kirjutusstiili. Näiteks kätkeb fraas „loomalik iha on see, mis rahuldub, jõuab eesmärgini, lakkab” (lk 172) Oksa ja Lautréamonti teoste analüüsis esile tõstetud kolmikjaotust või kolmikstruktuuri.

Huvitav ja ebatraditsiooniline valik on detailselt kirjeldada analüüsitavaid teoseid ehk väitekirja autori sõnutsi anda ülevaade „tekstide sisulis-vormilisest iseloomust” (lk 74). Need lähikirjeldused hõlmavad väitekirjas 27 lehekülge (lk 74–101), sisaldavad rohkelt tsitaate ning toovad suurepäraselt esile Oksa ja Lautréamonti tekstide sarnasuse, korduvad teemad ja motiivid, tekstides avalduvad ängid ja transgressioonid. Need ülevaated on töö lisandväärtus, mida võiks sisaldada teisedki bakalaureuse-, magistri- ja doktoritööd: need on ühtekokku tekstide poeetiline ülekirjutus ja samal ajal juba süvenenud lähianalüüs.

Väitekirja põhineb traditsioonilisel arusaamisel kirjandusteosest kui mitmekihilisest kogumist, kus saab eristada tuuma ja pealispindseid tähenduskihte. See arusaam väljendub juba töö eesmärgipüstites: „Siinses töös „Jaan Oks ja Lautréamont: üleastuv-tume kirjandus ja luulekeele revolutsioon” vaatlengi kõnealuste autorite uuenduslikku-avangardset loomingut võrdlevalt, püüdes psühhoanalüütiliste teooriate ja uuritavate tekstide põhjaliku lähilugemise abiga jõuda lähemale nende teoste tuumale” (lk 17). Üleüldse on töös palju juttu tuumast ja tuumsusest (otsinguga „tuum” tuleb esile 69 kasutust). See on üllatav, kuna Oksa ning Lautréamonti tekstide analüüsi, aga ka Kristeva modernismi-teooria ning psühhoanalüüsi keskne teema on tervikliku subjekti hajumine, pihustumine, voolavus, polüvalentsus – need mõistekobarad justnagu ei seostu tuumsuse ega tuuma otsingutega. Ning üllatav on see *tuuma*-rohkus või -diskursus ka sellepärast, et teoste tuuma otsing ei kuulu kindlasti nüüdisaegse kirjandusuurimise populaarseimate alade hulka; pigem huvitatakse seostevõrgustikest ega usuta teoste tuuma olemasollu. Mul tekkis lugemise käigus hüpotees: tuumsuse otsing on selles

töös vähemalt osaliselt tingitud poeetilisest printsiibist.

Eraldi võikski rääkida Haljaku väitekirja poetikast. Doktoritöö üks läbivaid, Oksast inspireeritud (ja Oksa loomingus sageli esinev) epiteete on *tume* (ligi 150 vastet), see on leidnud koha ka pealkirjas. Epiteeti *tume* on töös hoolikalt ja huvitavalt defineeritud kui ühelt poolt kehtivate moraalinormide seisukohast paheline, teisalt juhm olek: „Oksa ja Ducasse'i [Lautréamonti] seksuaalsus on seeläbi *tume* kahes tähenduses: ühtpidi avaldub *tumetus* pahelisuses ja väärastumuses kehtivate moraaliprintsiipide suhtes, teisalt on nende kujutatud seksuaalsus *tume* kui juhm, mõttetu, taipamatu – läbikukkumisele määratud” (lk 136).

Epiteet *tume* algriimub *tuumaga* ning esineb väitekirjas eri kombinatsioonides: nii on kasutusel „psüühe *tume tuum*” (lk 236), „*tuumne-tume lõhe*” (lk 97), „*tumedad tungid*” (lk 165), „*tume ja tuumne tundmatus*” (lk 145). Haava kujundit näiteks selgitatakse nii: haavatud paik on kui „subjekti *tume* ja tungiline *tuum*, mille ümber kõik ihad pöörlevad ning mida diskursiivsete identiteetide karneval varjata püüab” (lk 128). Tungiline ringliikumine leiab aset „*tumeda ja tühja* naudingulise *tuuma* ümber, ilma seda päriselt eales puudutamata, võimaldades nõnda seda soovitud fantaasiaga täita” (lk 149). Juttu on ka „ihade poetika *tumeda* tähendusliku *tuuma*” pihustumisest (lk 232), tihkest *tumedusest* (lk 104).

Niisiis kannab väitekirja algriimiline *t*-poetika või *tu*-poetika, mis koondub sõnadesse *tume*, *tuum*, *tung*, *tundmatus*, *tihkus*.² *Tuum* leiab kasutust võib-olla just sellepärast, et *tumedaga* kokku kõlada. Samal ajal kutsub *tuum* liituma veel ühe *t*-sõna, nimelt *tühjuse*: väitekirjas esineb

tühi tuum või *tuumne tühimik*, mis on Jacques Lacani psühhoanalüüsist tuttav subjekti põhimine puudujäak või ilmaolu, mida on vaja fantaasiate lõppematult korduva ringlusega kinni katta (vt lk 225). Sest see tühimik on väljakannatamatu, nii nagu on Oksa ja Lautréamonti subjektile väljakannatamatu ja vastuvõetamatu tavaline kuulekas elu, mis järgib sümboolse sfääri moraalikoodeksit ja usaldab iseduse püsikindluse fantaasiat. Samal ajal on subjekti fundamentaalse lõhe kinnikattmine alati ebaõnnestumisele määratud – ja sellest paratamatu ebaõnnestumise tajumisest kasvab välja teksti äng, vaev.

Siit võiks jõuda veel ühe epiteedi *tume* tähenduse juurde, mis väitekirjas *tumedat* iseloomustavasse kaksikjaotusse pole mahtunud: nimelt *tume* kui sünge, valguetu, sellisena ehk ka väljakannatamatu, õudne, nii nagu avaldub eksistentsiaalne *tumetus* ja õud Oksa novellis „*Tume inimeselaps*”, aga ka mujal. Mõtlen näiteks sellele, kuivõrd valusad, ahistavad, ängistavad võivad olla Oksa tekstid – seda olemise ja üksinduse ängi ja vaeva Haljaku väitekirja otseselt ei sõnasta, kuigi üldisel tunnetuslikul tasandil on nende kohalolu kahtlemata tajutav. Huvitav on täheldada, et *tu*-sõnade hulgast puudub *tumm* – see oleks sinna ometi hästi sobinud, sest kas ei iseloomusta oksalikku *tumedust* sageli ka *tummus*? *Tumedas* tungide ringluses taandub keeleline eneseväljendus nii nagu ka sümboolse vald laiemalt.

Mind võib selles töös ka vaid mõnel korral kasutatud mõiste *sasimik*, mille esmane seletus leidub Foucault' essee „Eessõna transgressioonile” tsitaadis: Foucault eritleb transgressiooni suhet piiriga kui *sasimikku*, „mida mitte ükski lihtne katkestus ei ammenda” (lk 104). *Sasimik* siiski töös hiljem kasutust ei leia, kuigi puht kontseptuaalselt võinuks just sellest liikuda *tuumsuse* asemel *risoomse* kontseptuaalsuse poole. Miks siis ei ole

² Suure erandina on tekstis vältimatu *s*-sõna *seksuaalsus*; juttu on nt *tumedast seksuaalsusest*.

seda tehtud? Mulle tundub, et siinjuures mängib taas rolli sõna või mõiste (seda-korda vale) kõla: *sasimik* on liiga *s*-ine ja liiga lühisilbiline. Tuumsus seevastu toob tumeduse välja erilise kõlajõuga.

Kokkuvõtteks: see on tundlikult kirjutatud töö, süvenenud, poeetiline ja pingsetatud analüüs, mis seob eesti kirjandusloo

veenvalt taas kokku laiemate modernistlike püüetega mõista, mõtestada ja poetiseerida tundelise subjekti rolli XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse poeetiliste uunduste ajastul.

EPP ANNUS

Haned kadunud, keerdus kadakas kuivanud...

Toekas tekstivalimik kohapärimuse töömailt

Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 36.) Koostanud Reeli Reinaus, toimetanud Helen Kästik. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023. 684 lk.

Eesti maastiku- ja kohapärimuse uurimisväljal on alates nullindatest viljakad ajad: ilmub arvukalt sisukaid artikleid ning uurimusi, põnevat aime- ja teaduskirjandust. 2001. aastal lugejate ette astunud paigapärimuse-sarja esimene pääsuke, brošüürköites Rõuge kihelkonna kohalugude kogumik¹ on hilisemate samasse ritta kuuluvate teostega võrreldes tagasihoidlikult õblukesepoolne, justkui paludes samuti luba suurte ja soliidsete folkloristikaväljaannete sekka tulla. Aga (häda)vajalik algus oli sellega tehtud ning kihelkonnapärimused kohalugudele keskendunud kogumikud on aasta-aastalt muutunud üha soliidsemaks nii sisult kui ka kaalult.

¹ Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus. Koost M-A. Remmel, T. Potter, H. Valk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2001.

XXI sajandile tunnuslikku suurenenud akadeemilist ja kodu-uurimuslikku huvi maastiku- ja paigapärimuse vastu võib seletada mitmeti. Üks olulisem põhjendus on kindlasti Nõukogude okupatsiooniga kaasnenud traumaatiline kultuurikatkestus, mille käigus lõigati läbi kollektiivset mälu toitvad juured ning kärbiti otsustavalt loovuse ning teadusliku mõtte tiibu. Maastikult püüti kõigi kättesaadavate vahenditega kustutada sinna talletunud põlvkondade pikkune kultuurimälu – põliselanikke küüditati, baltisaksa kultuurikihti ignoreeriti ja halvustati, kalmistuid hävitati, püstitati nõukogude (liba)monumente, kohti-paiku nimetati ümber või kirjutati need üle kohalike elanike jaoks rohkem või vähem suletud militaarmaastike – nagu piiritsoonide, suletud linnade, sõjaväeosadele reserveeritud alade – ja ümberkujundatud agraarmaastikega: mõisasüdameid ja -parke ehitati täis nõukogude maa-arhitektuurile tunnuslike kortermajadega, maamaastikke muutis pöördumatult maaparandus. Nõukogude aja jutustamistraditsiooni iseloomustas laias laastus (enese)tsensuurist tulenevalt järgmine skaala: lood, mida teati, aga poliitilistest põhjustest tulenevalt ei räägitud; lood, mida teati ja räägiti, kuid vaid vähestele valitutele; lood, mida räägiti (meelsasti) ka laiemale kuulajate ringile, sest need olid sisult suhteliselt neutraalsed ning jutustajale ja tema lähedaste ringile ohutud.

Tavakasutajale mõeldud maakaardid olid ebatäpsed veel 1990-ndate alguseski. Välitöölisi (vähemalt mind) aitasid 1990-ndatel taasiseseisvumise tuules välja antud oluliselt kvaliteetsemad eesti-aegsed faksiimilekaardilehed, kuhu olid peale kantud ka omaaegsed talud ja nende nimed. Teede viidastus oli nii minimaalne, kui see vähegi olla sai. Kes teadis, see teadis, kust kuhu saab või kus miski (pärimus)paik asub. Vähegi võõram inimene pidi liigagi sageli teed küsima, et soovitud sihtkohta jõuda – nüüdsel digi- ja nuti-ajastul on see tegevus saanud sama hästi kui ajalooks.

Kodumaa loodust, aja- ja kultuuri-lugu tutvustavaid väljaandeid siiski üllitati. Legendaarne, 1965. aastal ilmunud „Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajale ning kodu-uuri-jaile”² oli hoolimata ajastuspetsiifilistest lisandustest ja väljajätetest siiski üpris ladusalt kirjutatud ülevaade, mis püüdis siduda tervikuks ajaloo, looduse ja maastikupärimuse ning üritas seeläbi omal moel säilitada eestlaste kultuurimälu. Raamatu üks koostajaid, geograaf Endel Varep (1915–1988) oli muu hulgas üks esimesi looduskaitse-ideede propageerijaid ning maakohtade ja nende nimede paremaid tundjaid. Tema kohanimekartoteek, kus on üle 94 000 sedeli, asub Eesti Keele Instituudis. Lisaks koostati toonaste rajoonide koduloolisi ülevaatebrošüürikesi, kus lähemat ja kaugemat minevikku esitati ajastuomases ideoloogilises kontekstis. Ka ilmus 1950. ja 1960. aastatel maakonnalehtedes pärimuspõhiseid kohalugusid, mis osalesid mälu toetavas folklooriprotsessis samamoodi

nagu ka praegused pärimuspõhiseid kohalugusid sisaldavad (populaar)teaduslikud tekstid või tekstikogumikud. Arvatavalt just kultuurikatkestuste tõttu eestlaste lähemas ja kaugemas minevikus on rahva-pärimus omandanud omalaadse sakraalse rolli eestlaste identiteediloomes ja ise-olemises: mälu ja mäletamist, suulist pärimust ja suulist ajalugu, mida kajastavad ka kohalood, peetakse rahva hulgas üpris usaldusväärseks.

Samuti tuleks rõhutada loodushoidu, looduskaitset ja usku looduse pühadusse kui üht olulist iseolemise ja identiteediloomes põhikategooriat, mis avaldub vaat et kõige mõjusamalt kohalugudes. Paigapärimusse talletunud vaimsed ja loodushoidlikud väärtused on realiseerunud XXI sajandil rakenduslikeks argiotsusteks: muinsuskaitseameti juures tegutseb ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu, koostatud on pühapaikade ja pärandkultuuri kaardikihid³ ning jõustatud looduslike pühapaikade kaitsemeetmed. Pisut rohkem kui kümmekond aastat tagasi ilmus Riigimetsa Majandamise Keskuse eestvõttel maakondade pärandkultuuri tutvustav raamatusari.⁴ See kõik on omakorda süvendanud huvi kohapärimuse vastu, olgu lähtekohaks siis (püha)paigapärimus kui võimalik tõhus soovimatute maastikumuutuste vastumeede, loodususundist lähtuv ilmavaade või kodu-uurimine. Inimpõlvade jooksul on meid ümbritsev maastik saanud meie identiteedi, suulise ja kirjutatud ajaloo oluliseks osaks. Looduse ja inimtegevuse jäljed ning nende jälgede representatsioonid

² Selle ülevaatekoostajate ringi kuulus toonane teadlaskonna paremik: Eduard Laugaste, Allan Liim, Ann Marksoo, Helmut Piirimäe, Enn Tarvel, Leo Tiik, Vilma Trummal, Voldemar Vaga, Sulev Vahre, Endel Varep, Jaan Eilart jpt. Väidetavalt olnud raamatu idee üks algatajaid 1956. aastal folklorist Eduard Laugaste.

³ Veebikaardid: https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/looduslikud_pyhapaigad; <https://xgis.maaamet.ee/xgis2/page/app/parandkultuur>

⁴ 2008. aastal ilmus raamatuke „Harjumaa pärandkultuurist”, 2009. aastal „Raplamaa pärandkultuurist”. Mõlemad sisaldavad teateid Hageri kihelkonna pärimuspaikadest.

osutavad muutustest ajendatud maastiku-representatsioonidele, mis omakorda peegelduvad suuremal või vähemal määral ka kohalugudes.⁵

Koostaja Reeli Reinaus on Hageri kihelkonna⁶ kohapärimuse kogumikku valinud pärimuslood, mis esindavad suuremal või vähemal määral kõiki ülal mainitud suundumusi: maastikus leiduvate erinevate loodusobjektide pühadust ja loodushoidu sisaldavaid motive; inimese ja looduse religioosseid suhteid; lähema ja kaugema mineviku sündmuste jälgi; värvikaid inimesi ning olukordi kihelkonna ajaloolisel lõuendil.

Kaunilt kujundatud ja rikkalikult fotodega varustatud raamatu poeetilise pealkirja „Keerdus kadakas ja kadunud haned” esimene pool osutab Hageri kihelkonna maadel kasvanud ja kogu Eestiski hästi tuntud maastikumärgile, legendaarsele Kernu keerdus kadakale, mis kuivas lõplikult 2016. aastal pärast viimast Tallinna–Pärnu maantee uuendamist. Kohalikud inimesed soovisid puu säilitamist. Eesti Rahva Muuseumis eksponeeritakse teatavasti kuivanud Öru(ste) ehk Laatre põlist ristimäندی ning selle eeskujul oli ümbruskonna elanike initsiatiiv tähendusliku maamärgi säilitamiseks mõistetak. Pealkirja teine pool osutab muistendimotiivile, mida tuntakse laiemalt kõigil Eesti karstialadel: haned kaovad käikudesse ehk maaluste karstijõgede ajutiselt kuivanud sängidesse ja tulevad kusagil väga palju kaugemal jälle välja. Kui hanel on kelluke kaelas, võivad inimesed kuulda maa alt salapärasest kellukesehelinat.

⁵ Kultuurirajad Euroopa maastikul. Kultuurirajad Euroopa muinasmaastikel 2000–2003. Koost J. Clark, J. Darlington, G. Fairclough, toim H. Solnask, A. Kraut. Heide: PCL, 2003.

⁶ Hageri kihelkonnast jääb tänapäeval 60% Rapla maakonda (enamalt jaolt Kohila valda, osa ka Rapla ja Märjamaa valda) ning ülejäänud Harju maakonda (Saue valda, osa Saku valda).

Põlispuudega seotud isikuloolistest muistenditest on lugu Põhjasõja ajal Karl XII istutatud puust Eestis üks tuntumaid, Rootsi kuningale sekundeerib istutajana Vene keiser Peeter I. Need erilised puud on sageli kasvama läinud puidust valmistatud tarberiistast (jalutuskepi, vankriaisast) ning nendega käib kaasas uskumus selle kohta, mis juhtub, kui puu läheb kasvama, või mis siis saama hakkab, kui puu ära kuivab. Kuigi muistenditõde pole teadupoolest üldjuhul faktitõde, siis inimestele meeldib seda uskuda veel tänapäevalgi. Hiljuti viis juhus mind kokku ühe koduloohuvilise prouaga, kelle sõnul nende Kesk-Eestis asuvas kodutalus kasvav vana tamm olevat kindlasti Karl XII istutatud. Proua kurvastas väga, kui aastaarve uurides selgus, et see on siiski leebelt väljendudes vähe tõenäoline. Lisaks on see rahvajutumotiiv Eestis üsna laialt levinud ja selle üks eesmärk on tõenäoliselt osutada nii põlispuu soliidsele vanusele kui ka selle puu erilisele väljanägemisele, staatusele või pühadusele.

Kaunid ja mitmekihilised poeetilised pealkirjad äratavad potentsiaalse lugeja tähelepanu, selge see. Aga võib-olla oluks koostajal mõistlik kohe eessõnas avada laiemalt pealkirja konteksti. Seda enam, et 1936. aastal looduskaitse alla võetud Kernu kadakas on nüüdseks juba pea kümme aastat kuivanud ja see ei kajastu paraku (veel) laiatarbeatmetekstides ega ka piisava selgusega kõnesolevas kohapärimuse kogumikus, kuigi põgusalt on seda mainitud (lk 34). Vastuolud kogutud ja (veebis) publitseeritud pärimustekstide ning reaalse, pidevalt muutuva maastiku vahel on laiem teema: trükis avaldatud tekstid konserveerivad maastikku. Sellel suvel tegin välitõid Hargla kihelkonnas, kus viimati olin samal põhjusel aastal 2012 ja pilt oli nii mõneski pärimuspaigas väga oluliselt muutunud, nõnda et võis õigustatult küsida, kas toona sai ikka käidud samades kohtades.

Hageri kihelkonna kohalugude väljanne on jaotatud kaheks suuremaks osaks. Esimene, sissejuhatav osa hõlmab eessõna, ülevaadet empiirilise materjali ehk rahvapärimuse, arheoloogilise ainese ja suulise ajaloo kogumisloost, käsitlust kohapärimusest kui folkloristika (uurimis)-valdkonnast, kogumikus trükitud kohajuttude valikupõhimõtete kirjeldust (kohalugusid on trükitud koostaja sõnul täpselt 888) ning kogumikus esitatud pärimusliku materjali rühmitamispõhimõtete selgitust.

Kogumiku koostajale on Hageri kihelkond tuttav juba varasest lapsepõlvest – seal on pärit tema emapoolsed juured, seal on ta veetnud koolipõlve ning hiljem folkloristina teinud rohkem või vähem tuttavatel Hageri radadel välitöid: kogunud lugusid ning püüdnud varem kogutud kohajutte maastikule nii-öelda tagasi paigutada ehk leida nüüdseks muutunud maastikult üles need kohad ja paigad, mida on inimpõlvi tagasi kirjeldatud, millest on lugusid räägitud, mis on olnud inimestele tähenduslikud. Eessõnast nähtub, et koostaja uurijahuvi keskmeks on esmajoones kihelkonna ajaloolised looduslikud püha-paigad: „Pärimustekstide põhjal ajalooliste looduslike pühapaikade lokaliseerimine kõigepealt kaardil ja seejärel maastikul sai mõneks ajaks minu põhitööks. Võimalus tajuda maastikul eri aja- ja pärimuskihte andis tõuke koondada kokku Hageri kihelkonda puudutavad folklooriteksid ning kogutud pärimus seejärel raamatuks vormida.” (Lk 7) Reeli Reinaus on kindlasti Hageri kihelkonnas „ühe jalaga seesolija”, kes on oma päritolupaigaga mingid sidemed säilitanud, kuid seal püsivalt enam ei ela, kui kasutada geograaf Edward Relphi määratlust inimese ja paiga suhete kohta.⁷

Kogumisloost selgub, et Hageri kihelkonnast pole Jakob Hurda rahvaluule

suurkogumisaktsiooni ajal just kuigi palju rahvapärimust kirja pandud – korrespondente olnud napilt, koostaja sõnul kõigest kaheksa; Matthias Johann Eisenile pärimust saatnud inimesi veel vähem. Oletatavasti võiks olla selle üks põhjus piirkonnale tunnuslik aktiivne vennastekoguduste liikumine, mis rahvapärimusele just hea pilguga ei vaadanud. Eri allikate järgi kas 1811., 1818. või 1820. aastal valminud Hageri vennastekoguduse palvemaja⁸ on Eesti mandriosa vanim. Kõnesolevas kogumikus on vennastekoguduse palvela kohta kaks pärimuslugu (lk 92–93, nr 45–46, kirja pandud Tanel Otsalt 2016. aastal), millest saab teada, et ka nõukogude ajal oli koguduse tegevus jätkunud, kuigi ametlikult oli see keelatud. Põgus ülevaade on antud vennastekoguduste liikumisest ka raamatu sissejuhatavas osas (lk 47). XX sajandi alguse kogumistöö kihelkonnas oli juba tõhusam ning 1937.–1939. aasta kohalugude kogumisvõistlus tõi rahvaluule arhiivi Hageri kihelkonnast arvestatavat lisa. Ka nõukogudeaegne pärimusainese kogumistöö oli piirkonnas üpris viljakas. Lähemast minevikust ja olevikust tuleb esile tõsta folkloristide Sirle Penti ja Jüri Metssalu silmapaistvat panust kohaliku pärimuse talletamisel.

Lühikeses ülevaates kohapärimusest kui folkloristika ühest uurimisväljast (lk 17–19) tõdeb koostaja, et kuigi kohapärimuse mõiste on eesti folkloristikas suhteliselt noor (käibel 1990-ndatest), on see olemuselt (ja ootuspäraselt) interdistsiplinaarne: kohapärimuses kohtuvad maastik ja inimene, lugu ja kuulaja ning põimuvad emotsionaalne ja informatiivne aspekt. Koostaja rõhutab ka kohapärimuse tähtsust loomeinimeste inspiratsiooni-allikana, nimetades Hageri kihelkonnas

⁷ E. Relph, *Place and Placelessness*. (Research in Planning and Design 1.) London: Pion, 1976.

⁸ Hageri vennastekoguduse palvemaja kultuurimälestiste registris: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8379>

Tohisool elanud Carl Mothanderit, samuti Madde Kaldat ja Peeter Sauterit ning õnneks ei unusta ennastki (lk 19). Reinausi nooremale lugejaskonnale suunatud „Morten, Emilie ja kadunud maailmad” (2020) on inspireeritud nn Rabivere raba-laibast.⁹

Kogumikus esitatud lugude valik koondab koostaja sõnusti viimase 135 aasta jooksul kogutud rahvajutte, mis on rühmitatud geograafilistest põhimõtetest lähtuvalt (lk 20–21). Iga piirkonna kohajutud esitab autor teemarühmade kaupa (maastikuobjektid, mõisapärimus, talurahva elu ja ajalugu kajastavad kohalood jne). Konteksti avamiseks kasutab koostaja folkloristide välitööpäevikutes sisalduvat ainet (lk 22–23). Tähtsaks peab koostaja ka kohalugude varieeruvust ning folkloorsete motiivide teisenemist (näiteks tuli-hännad või kratid on aja jooksul teisenenud UFO-deks). Huvi pakuvad koostajale eelkõige usundilisi motiive või üleloomuliku kogemist sisaldavad kohalood: „Kuna folkloristina tunnen ma ise kõige rohkem rõõmu selliste lugude kuulmisest, kus on tegu mõne seletamatu nähtusega või kus kohatakse üleloomulikke olendeid, siis on selliseid tekste siin raamatus ehk ka mõnevõrra rohkem” (lk 24).

⁹ 1936. aastal avastati Rabivere rabast mumifitseerunud surnukeha. Laiba kõrvalt leiti 1667. aastal vermitud münt, mille põhjal oletati, et surnukeha võis turbas lebada juba XVII sajandi lõpust või XVIII sajandi algusest. Rabalaip toimetati Tartusse, kuid kahjuks pole säilinud ei surnukeha, mis maeti ümber Tartu Peetri kalmistule, ega toonased uurimisprotokollid. Arheoloog Pikne Kama uuris folkloorseid ja arheoloogilisi allikaid põimivas doktoritöös inimjäänuseid märgaladel, sh Rabivere leidu, vt P. Kama, Arheoloogiliste ja folkloorsete allikate kooskasutusvõimalused: inimjäänused märgaladel. Combining Archaeological and Folkloristic Sources: Human Remains in Wetlands. (Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.

Peamise probleemina tõdeb koostaja raskusi „leida mõne suhteliselt umbmäärase folklooriteksti taha konkreetne punkt kaardil” (lk 23). Arheoloog Andres Tvauri on võtnud kasutusele pärimusmälestise mõiste,¹⁰ mida võiks ka folkloristid julgemini kasutada, sest lood koha pühaks pidamise ja ohverdamiskommete kohta pärinevad rahvaluule kogumise kõrgperioodist, XIX ja XX sajandi vahetusest ning vahel on nende üleskirjutuste põhjal ütle mata raske kindlaks teha, millisest konkreetsest pühakohast siis ikkagi ühes või teises pärimustekstis kõneldakse. Kohapärimuslikku või usundilist teavet sisaldavate folklooritekstide kasutamine ajalooallikana ongi üsna hapral jäänud kindimine. Kuigi paljude pärimusmälestiste ja pühapaikade tähtsus ja tähendus on ajalooline, ei ole nad olnud ajas ja ruumis muutumatud. Tingimuste ja ümbruse muutumine võib kaasa tuua uute tähenduslike paikade tekke või vanade unustamise.

Alapeatükk Hageri kihelkonna pärimuse iseloomust on jaotatud suuremateks ja väiksemateks rühmadeks: maastikuobjektid (karstialad, veekogud, mäed, kivid, metsad, salud, puud jne), (asustus)-ajalooga seotud paigapärimus (ajaloolised objektid ja sündmused, mõisad ja mõisnikud jne), sotsiaalsed olud (usuliikumised, sõjad-vastuhakud); uskumuste ja üleloomuliku kogemisega seotud ja pühad paigad; ravitsemisspaigad; aardemuistendid (peidetud varandused). Siin jutustab koostaja vabas vormis ümber nende teemadega seotud kohalugusid.

Kogumiku mahukam osa koosnebki pärimustekstidest ja see on vaieldamatult väga huvitav lugemisvara, täites samaaegselt ka juba Hurda aegadel püstitatud õilsat eesmärki anda rahvale temalt

¹⁰ A. Tvauri, Millest kõnelevad ohvri- ja lohukivid. – Eesti Loodus 2007, nr 10, lk 6–13.

kogutud pärimus tagasi. On kiiduväärne, et kogumikus on esindatud ka metsavendlusega seonduvad kohajutud ja nõukogudeaegne (militaar)pärimus. Juba sissejuhatavas osas pidas koostaja vajalikuks tähelepanu juhtida, et kogumikku valitud tekstid ei esinda ainult ideaalkultuuri, *nature morte* stiilis klantspilti kadunud kuldaegadest. Rohkem või vähem otsesõnu saab pärimustekstidest aimu ka kihelkonna inimeste argielust erinevatel kümnenditel.

Kogumik kõnetab tõenäoliselt rohkem Hageri piirkonna inimesi, sest väljaspoolseisjast siinkirjutaja tundis väga suurt puudust nii piirkonna ajaloolise tausta avamisest kui ka kogumikku koondatud pärimustekstide mõnevõrra teaduslikumast analüüsist. Tõsi, iga raamat, iga koostatud kogumik on oma autori ja koostaja nägu (mis on tore!) ning selge on seegi, et iga uurimisteemat saab lahendada erineval moel, iseäranis nii mitmekihilist ainet nagu see on maastikupärimus: kellele sobib rohkem pärimuskeskne, kellele kultuuri-geograafiline lähenemine. Kui veidi norida

vormistuse kallal, siis oleksin hea meelega näinud, et fotode allkirjad oleks olnud ühtlustatumad ja mõni foto informatiivsem. Muist pilte on varustatud detailsete kirjetega, muist pilte mitte: portreefotodele võinuks lisada, mis roll raamatus ühel või teisel fotol kujutatud inimesel on (näiteks jutustaja).

August Rennit kirjutas 1894. aastal luuletuse „Kodune kotus” (hiljem tuntud ka kui „Kallis kotus”), kus leiduvad read:

Ja mets ja maa saand teisemasse
Ja mäge muutnu hoolsa käe,
Ning koplisse om kasvand kase
Kuid mälestus ei meelest läe.

Reeli Reinausi koostatud sisukas Hageri kohapärimuse kogumik aitab hoida ja väärtustada muutuvate maastike mälestust, annab hääle kohalikele inimestele, kes (veel) teavad ja mäletavad ning tahavad lugusid jagada. Ja seda pole sugugi vähe, hoopis vastupidi.

MARJU KÕIVUPUU

Soome-ugri ja põhja usundisüsteemid

Ivar Paulson. Hinged, vaimud ja jumalad. (Eesti mõttelugu 176.) Koostanud Indrek Peedu. Tartu: Ilmamaa, 2024. 720 lk.

Pagulasest usundiloolase, Stockholmi ülikoolis töötanud Ivar Paulsoni (1922–1966) artiklite kogumik avab meile tema teoreetilised vaated (raamatu esimene osa „Religioonis ja usundiloost”), annab hulgaliselt võrdlevaid ja üldistavaid käsitusi põhjarahvaste ja soomeugrilaste usundist ning lõpuks pakub noppeid Paulsoni käsitletud õpetlastest ja kultuuritegelastest (viimane

osa „Kaasaegsetest”). Kui see lõpuots täiesti eraldiseisvana kõrvale jätta, saame temaatiliselt kompaktselt ja dünaamiliselt areneva koguteose soome-ugri ja põhjarahvaste usundilistest ilmadest, lisaks kõikvõimalikele hingedele, vaimudele ja jumalatele ka suhtumisest surnutesse ja teispoolsusesse, jahirituaalidest, šamanismist ja arusaamadest inimese kohta. Raamatu mahuline kopsakus ei ole siiski täielikult õigustatud. Esineb omajagu kordusi (eriti teoreetilises jaotuses), nii sisulisi kui ka sõnasõnalisi, isegi peaaegu lõiklõigulisi, läbi mitme teksti.

Paulson on perfektne, ehk liigagi. Selles täiuslikkuseisnas kajastavad Paulsoni tekstid tema ajastut, 1950.–1960. aastaid, kui

kultuuride uurimisel valitses struktuurse vaatamise aeg, kui kõik oli süsteemne, veatu, kõrvalekalleteta. Paulsonil endal ei olnud justkui midagi konkreetset pakuda, igalt poolt paistab vastu vahetu tunnetuse, igasuguse kultuurilise kokkupuute puudumine (mille alusel ta seda võinukski leida?), aga ta teab kõike. Etnograafilised andmed on Paulsoni jaoks ainult poeetiline pealispind „tõelisele religioosle süvakihistusele” (lk 36). Strukturalistlikus vaimus esitab Paulson veatu algoritmi põhjarahvaste ja soomeugrilaste maailmapildi mõistmiseks. Aga kas meil on sellega midagi peale hakata? Kas selles süsteemis on mingi avaus või pide, mida me saame kasutada, või on see kõik lihtsalt imetlemiseks?

Aeg oli tollal aeglasem, igasugused sobivad aastakümnetetagused seisukohad ja kontseptsioonid kõlbasid kasutada küll. Paulsoni lemmikmõisted on animatism ja irdhing, nendega on eri artiklid üle puistatud. Iseenesest miks ka mitte, ega aja kulgeagi mõtteid kasutuks muutma. Tugev toetumine vanadele mõistetele võib olla tingitud sellest, et Paulsoni allikad pärinevad suures osas ajastust, mil need mõisted olid kuumad.

Paulson kaldub enda väitel induktiivse lähenemise poole, aga kõrvalt vaadates põhineb tema töö seejuures deduktiivsel meetodil. Kasutusel on kaudselt, varasematest käsitlustest leitud empiirika, mida paigutatakse vahetusse teoreetilisse skeemi. Allikakriitikat ei ole Paulson eriti rakendanud. Tundub, et Paulsoni meelest on nii, et mis kirjas, see tõsi. Kui eesmärgiks on suuri skeeme joonestada, siis igat üksikasja tõestada ega kinnitada ei jõua, iga detaili kehtivus polegi ehk oluline. Teoreetiline skeem aitab kinnitada, et konkreetika kehtib, kõik andmed asetuvad oma kohale, teaduslik masin töötab.

Ehkki Paulsoni üldine eesmärk on selgus, takerdub ta siiski kohati ka mitte-

teadmise hämarusse. Küttide kui autori põhilise huviojekti religioon on Paulsoni järgi individualistlik, ent eri artikleid vaadates ilmneb, et põhja ja soome-ugri põlisrahvaste usk on „üsna” (seda sõna armastab Paulson kasutada) ühesugune suurte aladel. Konkreetset väidab Paulson, et küttkorilaste usund on ühiskondlikult „vähe organiseeritud ja diferentseeritud” (lk 43). Seega püüab Paulson olla korraga range ja udune, tungida kultuuri pealispinna all toimivate usundiliste mehhanismide üksikasjadeni, ent samal ajal hoiduda midagi täpsemalt väitmast.

Konkreetsuse ja ebamäärasuse vastuolu ongi ehk selle koguteose põnevaim väljakutse. Paulson märgib (lk 25), et inimeste ettekujutus mitteinimlikest võimudest ja olevustest on „üsna hämar ja vormitu”, väljendudes aina vahelduvates kuvandites. Ta pakub välja ka vastava olendite ja objektide loendi: „Mida inimene kunagi püha ja vägevana on kogenud, see on erinevates usundites üsna erineva väljenduse leidnud: kord on selleks, mida kogetakse üleloomuliku võimu kandja, püha ja võimsa ilmumise vormidena, kollektiivsed üleloomulikud olevused (vaimud, jumalused), kord enam-vähem individuaalse profiiliga jumalused ehk kõigist ülevam ülijumal, kord elusolendid (inimesed ja loomad) või looduses leiduvad orgaanilised ja anorgaanilised nähtused ja objektid (taimed, kivid jne.), kord inimese loodud esemed” (lk 30).

Nimekiri sisaldab enam-vähem kõike meie ümber ja tekib tunne, et iga soomeugri kütt ja korilane võiks sellest loetelust oma lemmiku(d) valida, kõik on lubatud ja võimalik, loeb vajadus mingit tüüpi „püha ja vägeva” järele. Aga võib-olla on siiski olemas konkreetsemad jagatud arusaamad ning võime kõneleda põlisrahvaste usundi etnilistest joontest? Teisal teatab Paulson nimelt, et iga põlisrahva usund moodustab terviku: „[---] juba loodusrahvaste iga

etnilise üksuse religioon on omaette ja iseisev individuaalne ja orgaaniline tervik" (lk 46). Samuti väidab Paulson, et loodusrahvastel on „religiooni funktsioon üldises kultuuristruktuuris väga oluline" (lk 65). Tundub justkui loogiline, et siis peaks igal põlisrahval või -hõimul olema oma usund, midagi, mis inimesi ühendab, mida grupi piires omavahel tunnustatakse ja mis tekitab kokkukuuluvuse tunnet.

Aga samas ei võta kaua aega, kui Paulson hakkaks justkui jälle iseendaga vaidlema: „[---] küttkorilaskultuure võiks religioosest-kultuslikust vaatenurgast pidada veel üldjoontes „individualistlikeks", s.t. nad on sotsiaalselt ja kultuuriliselt vähe organiseeritud ja diferentseeritud" (lk 71). Kuidas käsita seda mõista? Kas küttide seas usub siis igaüks, mida heaks arvab? Või on selles individualistlikkuses ikkagi mingi kimp gruppi kokku siduvaid tunnuseid? Mida siis ikkagi öeldakse, mis on autori seisukoht?

Selles küsimuses annabki tunda autori vahetu kokkupuute puudumine rahvastega, kelle maailmapildi kohta ta kirjutab. Vajakajäämised kultuurilises intiimsuses takistavad usundi tunneta-mist. Paulson kasutab eri rahvaste usundiliste vaadete kaardistamiseks teadus- ja aimekirjanduslikke allikaid. Seda peaks tegema muidugi igaüks, kes sellise töö ette võtab, aga mingisugunegi päriseline kontakt kellegagi aitaks kultuuritajule palju kaasa. Paulson pole muidugi süüdi, et piirid olid tema ajal kinni. Samas oli see tema valik võtta ette just need rahvad, kellega ei olnud mingit võimalust kohtuda. Heterogeensel teaduslikku laadi kirjandusel tuginemine viib ambivalentsete ja ebakindlate mõistete ja väidete sõnastamiseni. Erinevates seostes teeb Paulson erisuguseid teoreetilisi järeldusi samade asjade kohta. Dünaamilisel, ehe-dal põliskultuuride taustal näivad Paulsoni üldistused vastuolulised.

Elus võib olla nii, et isikliku kogemusena esitavad põlisrahvaste esindajad stereotüüpseid motiiviindeksi teemasid, üldise teadmisenäga aga midagi ennekuulmatut. Ette tuleb igasugust. Näiva vastuolu olemuslikkust Paulson aga tunnustada ei saa, sest tema aksioom on seaduspära eksisteerimine, algoritmilise süsteemi ja struktuuri olemasolu. Ilma kogemuseta tunduski ilmselt kõik üsna loogiline.

Igatahes selgub Paulsoni raamatust paljugi tema uurijaposisitsiooni kohta. Ja kui vaadata ülevaateid põlisrahvaste usundi eri valdkondadest (mis moodustavad kogumikust lõviosa), siis paistab kehtivat üks ja sama loogika kogu tsirkumpolaarses piirkonnas, kogu Siberis (otsaga Hiinaski), üks ja sama kõigil soomeugrilastel. Kõike seda lugedes tekib kahtlus, kas üldse on seda individualistlikkust, mida teoreetilises osas justkui lubatakse. Selgub, et usundi individualistliku loomuse kohta on distantsilt keerukas midagi väita.

Põhjarahvaste ja soomeugrilaste usundi ülevaated on asetatud sissejuhatavas osas esitatud skeemi, lisaks teeb Paulson nende artiklite lõpuosas kokkuvõtteid näitamaks, millised ühtelangevused milliste rahvaste vahel olemas on. Nendes temaatilistes artiklites endis mingeid erilisi teoreetilisi arutlusi ei ole. Et mõista, kuidas esitatud ülevaated Paulsoni teoreetilisel raamil paigutuvad, tuleb lugeda üldistavaid artikleid. See on üks kogumiku oluline voores, et eri aegadel eri keeltes ilmunud uurimused on üheskoos ja lugejal on võimalik empiirilisi ja teoreetilisi osi hõlpsasti kokku viia. Muude teemade vahele pistetud kaks šamanismiteemalist artiklit on aga väheütlevad. Need ei anna midagi eristatavat juurde ning jäävad põgusateks ja üldisteks ülevaadeteks.

Kokkuvõttes on kiiduväärne, et Ivar Paulson puudutas oma uurimistöös rahvaid ja teemasid, mis tollal olid lääne teadlastele ligipääsmatud ja näivald loot-

setusse unustusehõlma vajumas. See ligipääsmatus oli tingitud poliitilisest lõhest Euroopas ja maailmas, ent ka keelelistest põhjustest. Paulson kasutab omajagu vene-, soome- ja rootsikeelseid uurimusi ja ülevaateid. Nende keelte oskus ei olnud

tollases maailmas kuigi levinud. Seega tegi Paulson tänuväärset tööd Venemaa põhjarahvaste ja soomeugrilaste vaimumaailma tutvustamisel ja meelehoidmisel.

ART LEETE

János Pusztaý samojeedi eepos ja Arvo Valtoni soome-ugri töö

János Pusztaý. Somatu. Samojeedi eepos. Tõlkinud Arvo Valton. Tartu: Kallapuu Grupp, 2024. 156 lk.

Läinud aastal lahkunud Arvo Valton jättis endast maha ulatusliku ja mõistatusliku pärandi. Tema töö kirjaniku, tõlkija, aga ka suhtleja ja kirjanduselu korraldajana oli muljet avaldav. Tundub, et oma hõlmavuses vajab see kõik veel seedimist ja täpsemaks hinnanguks vormimist. Valtoni uni-kaalsust suurendab fakt, et viimased aastakümned tegeles ta meie seisukohast pigem marginaalsete kultuuride ja kirjandustega. Huvist allutatud rahvaste käekäigu ja kultuuri vastu toonases Nõukogude Liidus sai alguse ta lähem tegelemine soomeugrilastega ning missiooniks soome-ugri rahvaste autorite teoste tõlkimine ja tutvustamine, soome-ugri kirjanike kongresside korraldamine, mitmekülgne suhete loomine ja hoidmine ka meie idapoolsemate hõimlastega Venemaal. Valtoni lahkumine otsekui tähistaks tema ja teiste temasukuste aastakümnete jooksul tehtud idasuunalise ehitustöö taaskordset liivajooksmist – nii see praegu vähemalt näib.

Miski ei kao muidugi päriselt kuhugi. Raamatud on ilmunud ning kuni elekter servereid soojas hoiab, on kettad ja pilved

täis mälu ja infot – kõik see, mis juba korda saadetud, püsib. Kuid korpuste ja bittide kultuur pole tunnetuslik. Valtonit huvitas aga kirjandus sillaloojana, teistsugused kultuurid selle taga, inimene. Tema mari, udmurdi, komi ja paljude teiste soome-ugri rahvaste kirjanduse tõlked toovad meieni rahvaste vaimu. See võis olla ja peabki olema erinev maailmakirjanduse meeolust, sellest, mida meie siin ikka esmajoonel tabada ja järgi aimata oleme püüdnud. Valtoni suurus oli aga väiksematest huvitumises, nende aitamises ja turgutamises, innustades neid pigem oma väikestes emakeeltes kirjutama, mitte suurkeelseks üheülbastuma.

Näib, et mõni Valtoni tõlge on selles osas „teist” liigagi endale lähemale tuua püüdlev, liiga temalik. Kuid küllap oli see osa ta käekirjast, väikeste rahvaste toetamisel ning missioonist nende meile tutvavaks tegemisel. Oleks imeline, kui meil oleks põhjust ja võimalust edaspidigi soome-ugri autorite teoste juurde sama laiahaardeliselt tagasi tulla, tihendada ja mitmekesistada Valtoni loodud kultuuri kihti. Eesti on üks väheseid kohti maailmas, kus see juhtuda saab.

Valtoni kas emakeeltest või reaalist toel tõlgitud soome-ugri autorite nimekiri on väga pikk. Tõlkeraamatuid ilmus talt üle 70 nimetuse,¹ soome-ugri rahvaste kirjanike kongressidel lõi ta kas korraldaja või peategijana 1989. aastast kaasa kõigil

¹ A. Valton, Soome-ugri minu elus. Tartu: Ilmamaa, 2022, lk 307–311.

16 korral. On iseloomulik, et väikeste rahvaste kirjandustes kipub omakeelsena domineerima pigem luule. Kui on ilmunud ja ilmub juba omakeelseid jutustusi ja romaane, annab see tunnistust kirjanodusliku keele küpsemisest, ambitsioonist, mis ületab üksikautorite valdavalt lüürilist mina. Väikerahvaste autorite puhul tuleb rahvuslikkus paratamatult esiplaanile. Ka autori lüüriline mina pole nii pelgalt personaalne purtsatus. Kas on see rahvuslikkuse väljendamise mõõdapääsmatus hoidnud elus või äratanud ellu ka soome-ugri kirjaliku eepose žanri?

Valton on eesti keelde tõlkinud nii udmurdi, komi, mari kui ka mansi kirjaliku eepose.² Need neli teost valmisid juba XX sajandil, esimesed neist isegi enam kui saja aasta eest. Tulenevalt omakeelse tugeva kirjakeele traditsiooni puudumisest või autorite rahvusest valmisid need algupäraselt venekeelsete, ehkki üldsegi mitte venemeelsetena. Hilisemad kümnendid on toonud ridamisi ka teiste soome-ugri rahvaste (setude, ingerisoomlaste, vepslaste, vadjalaste ja isurite) omakeelseid eeposeid. Selliste (väike)rahvuseeposte funktsioon on mõneti mõistatuslik. See harmoneerub vaid osaliselt XIX sajandi ärkamisaegade (Soomes, meil) tõusulainega. Hilisemate, XX ja XXI sajandi soome-ugri eeposte olemus näib sageli olevat midagi muud. Olen sellist väikerahva autorieepost nimetanud ka „ellujäämiseeposeks”.³ See on katse kas

või kaheteistkümnendal tunnil veenda ennast (olgu või autori kavatsuse kaudu) rahvuslikus püsijäämises, näitamaks, et kuigi kaduvatena on (oli?) meilgi oma eepos, rahvuse tunnus. Kusjuures autor võib, kuid ei tarvitse olla kõnealuse rahva liige.

Ungaris elab ja tegutseb mees, kelle töö ja vaev mitte ainult teadlase, vaid ka soome-ugri aktivisti ja entusiastina on samas kaalukategoorias kui Valtoni oma meil. See on János Puszta, professor, keeleteadlane ja kirjanik. Kui tänapäeval vaatavad ka humanitaarteadlased maa-ilmale üha enam vaid läbi oma erialase uksepilu, ust ennast laiemalt paotada sõandamata, siis Pusztay on jätkunud indu olla Ungaris soome-ugri rahvaste kultuuriliseks eestkõnelejaks laiemalt, ehitades sildu väiksemate ja teistsuguste hõimurahvastega, samuti kui seda tegi Valton Eestis. Soome-ugri väikerahvad ja nende keeled pole tema jaoks olnud üksnes teaduslikud nipsasjad, vaid midagi, mille pärast ta tõsiselt südant valutab. Ta on loonud, tõlkinud, korraldanud. Tasub rõhutada, et olla soome-ugri asja ajaja Ungaris, kus idee uurali keelesugulusest ja hõimukuuluvusest pole kunagi üldrahalikult liiga populaarne olnud, tähendab otsustavat valikut. Pusztay on ka Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni president (enne teda oli selleks 14 aasta jooksul Valton) ning soome-ugri keelte oskaja. Eesti väikerahvastega seoses mainigem kas või tema ungari keelde tõlgitud Anne Vabarna eeposeid, samuti tema koostatud setu grammatikat ja sõnaraamatut.⁴ Pole ime, et

² Mihhail Hudjakov, „Köldösini aeg. Lugulaul udmurdi vägilasest. Udmurdi eepos” (2014), Kallistrat Žakov, „Biarimia. Komi eepos” (2015), Anatoli Spiridonov, „Jugorno. Laul pühast teest. Mari eepos” (2015), Mihhail Plotnikov, „Jangal-Maa (Tundra). Mansi eepos” (2016; kõigi väljaandja on Kirjastuskeskus). Olgu öeldud, et mõnelgi neist rahvastest leidub ka teisi eeposena võetavaid kirjalikke tekste.

³ M. Arukask, Vepslastest, nende ajaloost, traditsioonilisest eluviisist ja maailmapildist. – Virantanaz. Vepsa eepos. Tlk, komment

M. Arukask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019, lk 269.

⁴ Anne Vabarna, „Pekó” („Peko”) ja „A leány haláldala”, „A nagy nász” („Neio koolulaul” ning „Suurõq sajaq”); „Szetu nyelvtan” („Setu grammatika”); „Szetu–(Vabarna) szótár” („Setu–(Vabarna) sõnaraamat”); kõik ilmunud Budapestis 2017. aastal Nap Kiadó kirjastusel.

sellise haardega mees võttis ette ka samojeedi eepose loomise, mis ungarikeelsena ilmus 2021. aastal.

Samojeedi keelte kõnelejad on meie kaugeimad hõimlased, kes praeguseks elavad valdavalt Kaug-Põhjas, Euroopa ja Aasia polaar- ja taigavööndis. Arvukaimad neist on neenetsid, selle keele kõnelejaid oli 2021. aasta Venemaa rahvaloenduse andmetel ligi 25 000.⁵ Vähem on säilinud nganassaanide, eenetseid, sõlkuppe – nende keelte häid kõnelejaid on alles juba üsna vähe. Samojeedi rahvad (õigemini keeled) pärinevad aga ilmselt lõunapoolsemalt Siberi aladelt. Sajaanide põhjanõlvadel elasid veel läinud sajandil viimased kamasid ja matorid, kes nüüdseks on assimileerunud. Uurali rahvaste tung põhja oli sajandite jooksul seotud Aasia sisealadele iseloomulike rahvasterännetega. See on liigutanud edasi ka näiteks obiugrilastest manse, kellest nüüdseks on saanud samuti põhjarahvas. Viimastega umbes samal laiuskraadil asuvad sõlkupid, kes ongi vast kõige kauemaks samojeedide iidsetele aladele püsima jäänud.

Sellest tulenevalt pole säilinud samojeedid oma päritolult sugugi ühtsed. Keelelise suguluse kõrval saab välja tuua erinevusi usundis ja kultuuris: põhimõtteliselt erinevad näiteks neenetsite ja nganassaanide hingekontseptsioon ja surmakultuur. Viimaste puhul paistab silma lahkunu hingega seotud suurem ettevaatlikkus ning hoopis tõrjuvam suhtumine hingenukkudesse. Saab järeldada, et kui neenetsid võivad olla lõunapoolsemad, n-ö soome-ugri tulnukad, kujutavad nganassaanid endast kunagi ümberrahvastunud

paleoaasia substraadiga põlisrahvast.⁶ Olulisi erijooni võib täheldada ka näiteks nganassaanide ja eenetsite eepilises traditsioonis.⁷

Nii või teisiti, samuti kui paljudele teistele Siberi põlisrahvastele on ka samojeedidele iseloomulik laialdase eepilise folklooritraditsiooni olemasolu ja säilimine XX sajandini, mil seda hakkas välja tõrjuma nõukogulik moderniseerumine, aga ka süsteemi vaenulik suhtumine vana-desse traditsioonilistesse (šamanistlikesse) institutsioonidesse. Õnneks suudeti seda pärandit veel õigel ajal mingilgi määral talletada. Sabast saadi kinni ka eepilistel ja šamaanilauludel. Neenetsi eepilise traditsiooni olulisimad talletajad olid Matias Aleksanteri Castrén (1813–1852), Toivo Lehtisalo (1887–1962),⁸ ennekoike pärast Teist maailmasõda ka juba nõukogude teadlased. Vene uurijate kokkupuuted põhjarahvaste kultuuridega ulatuvad sporaadiliselt ka varasemasse aega. Vahest esimesena mõlkus aga idee samojeedi eepose kokkukoondamisest kolmandal Soome keeleteadlasel Kai Donneril (1888–1935), kes kogus ja uuris sõlkuppide keelt ja pärimust.

Eepiliste ning šamaanilaulude keeleline register on põlisrahvastel kogu aeg tavakeelest erinenud. See pole olnud täielikult kättesaadav (kuigi üldjoontes siiski mõistetav) ühiskonna tavaliikmetele,

⁵ J. Prozes, Uurali rahvad ja Venemaa 2020. aasta rahvaloendus. – Sirp 10. II 2023, lk 36–38. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/uurali-rahvad-ja-venemaa-2020-aasta-rahvaloendus/>

⁶ O. B. Khristoforova, *Ngytarma and Ngamteru: Concepts of the dead and (non)-interactions with them in Northern Siberia.* – Religions 2024, kd 15, nr 6, lk 740. <https://doi.org/10.3390/rel15060740>

⁷ Б. О. Долгих, Мифологические сказки и исторические предания энцев. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая 66.) Москва: Издательство АН СССР, 1961, с. 6.

⁸ Lähemalt nende retkedest vt A. Künnap, P. Palmeos, T. Seilenthal, Põhja ja itta. Lehekülgi meie sugulaskeelte uurimisloost. (Mosaiik 9.) Tallinn: Valgus, 1974, lk 100–171.

pigem aga üldse mitte nüüd, kus keelekadu on juba täies hoos. Puszta katse (nii on ta seda ise nimetanud) luua samojeedi eepos just autentse folkloori põhjal väärrib tunnustust. Mainigem, et see pole sugugi iseloomulik kas või eelmainitud mansi kirjalikule eeposele „Jangal-Maa”, mille venelasest autor Mihhail Plotnikov 1920.–1930. aastatel komponeeris. Plotnikov lõi küllalt võluva, muinasjutulise, folkloorsete elementidega süžee, millel aga paraku ei ole suuremaid seoseid mansi autentse eepikaga.⁹ Puszta lähtekohad ning tõekspidamised pea sada aastat hiljem on mõistagi olnud teistsugused.

Eepose pealkiri tuleneb eenetsi keelest, kus *somatu* tähistab paljudesse hõimudesse jagunenud tundraeenetsite omakeelset üldnimetust.¹⁰ Üldistunud tegelaskujuna võib ta esineda ka eepilistes lauludes, sealhulgas neenetsi omades. Siit ka pealkirja ja läbiva kangelase nime valik. Puszta „Somatu” põhiline allikmaterjal pärineb suurima ungarlasest samojeedi keelte uurija Péter Hajdú (1923–2002) koostatud ungarikeelsest tõlkekogumikust „Tundramaa vanamees” („Tundraföldi öreg”, 1975). Selles on eepilisi tekste Castréni, Lehtisalo, Zinaida Kuprijanova (1904–1979), Boriss Dolgihhi (1904–1971) ning teiste eri keeltes avaldatud publikatsioonidest.

Samojeedi eepiliste laulude keeruline poeetiline vormelikeel on muudes keeltes tõlgetesse edasi antud peamiselt proosavormis. Seega on kunsteepose vorm tulnud Puszta endal luua. Nagu ta on märkinud eestikeelse väljaande eessõnas, püüdis ta jäljendada „Kalevala” mõõtu

ehk läänemeresoome rahvaste poeetilist koodi. Sellest omakorda on ta kasutada võtnud parallelismi ning mitte üldse teist olulist vormitunnust – algriimi. Siinkohal meenub mulle isiklik kogemus mõne aasta tagusest ajast, kui pidasin Szegedi ülikoolis läänemeresoome folkloorist loenguid, kus ka regilaulu vormi demonstreerisin. Nimelt küsis üks ungari tudeng minult siiras hämmingus, kas eestlased on regilaulust tõesti võimelised algriimi välja kuulma. Küllap pole see siis ungari poeetilesele keeletunnetusele nii omane.

Kalevalaline trohheiline värsimõõt pole laiemas plaanis suur haruldus. Trohheilisel retsiteeritakse näiteks maailma suurimat suulist eepost, kirgiiside „Manasi”. „Somatu” eesti keelde vahendamisel tegi Valton autoriga tihedat koostööd, konsulteerides tõlke variante ning küllap saades ka nii-öelda järeleandmise ja soodustusi. Mis regivormist eriti Valtoni tõlkes veel kaugemale läheb, on üsna sage lõppriimi kasutamine. See ei ole ühest küljest korrapärane, teisalt aga piisavalt sage ja äratuntav, et seda vaid juhuslikuks ilminguks (*à la* eesti siirdevormiline rahvalaul) pidada. Valtoni kui vahendaja-mugandaja käekirja tuleks aga edaspidi üldisemalt uurida, ning mitte üksnes selle tõlke puhul.

Kaugete ja suhteliselt vähetuntud hõimurahvaste pärimus ja elulaad vajab tundmaõppimist. Samojeedide eepilise folkloori dünaamiline tutvustamine meie lugejale on eepose suurim teene ja kordaminek. Olles lugenud peamiselt neenetsi eepiliste laulude venekeelseid tõlkeid,¹¹ julgen uskuda, et Puszta ja Valton on nii ungari kui ka eesti lugeja jaoks edasi andnud põhjarahvaste eepilisele laadile omase temaatika ja tunnetuse. Eepost lugedes pole raske kujutada end suulise esituse

⁹ A. Lintrop, Mihhail Plotnikov ja tema poeem „Jangal-Maa”. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 5, lk 329–350. <https://doi.org/10.54013/kk714a1>

¹⁰ Б. О. Долгих, Бытовые рассказы энцев. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая 75.) Москва: Издательство АН СССР, 1962, с. 234.

¹¹ З. Н. Куприянова, Эпические песни ненцев. (Памятники эпоса народов СССР.) Москва: Наука – Главная редакция восточной литературы, 1965.

voogu, osaks lauliku auditooriumist, ilma milleta autentne esitus mõeldav poleks. Tõsi, sellist olukorda võis viimati tegelikkuses esineda küll juba enam kui poole sajast aastast eest.

Neenetsi eepika jaguneb vanemaks ja uuemaks alaliigiks (nagu ka eenetsi ja nganassaani folklooris).¹² Vanemale žanrile (*sjudbabs*) on omane jutustamine kolmandas isikus. Nagu Kuprijanova on välja toonud, ei tungi lugu otseselt kangelase tundeilma, sisu peegeldub laiali laotavas sündmustikus. Vanemale žanrile on olnud omased üleloomulikud tegelased ning fantastilised käänakud. *Sjudbabs* oli taandumas juba XX sajandi esimesel poolel. Nooremale žanrile (*jarabts*) on omane esimese isiku positsioon. See on žanr, mis väidetavalt põhineb enam tegelikkusel, kuigi fantastilised jooned ei puudu ka siit. Võib ära tunda paljudele eepilistele traditsioonidele omase „viibimise” korruga või vaheldumisi nii üleloomulikus kui ka realistlikus sfääris, nii müüdis kui ka ajaloos. Õieti ongi ju jutustamise põhifunktsioon läbi aegade olnud eri reaalsuste sillastamine esitus-situatsioonis, mille virvendust me ehk ka tänapäeval muinasjuturaamatut lugedes veel tajuda võime.

Vanema žanri üks iseloomulikke tunnuseid samojeedi eepikas on ka personifitseeritud „laulu” olemasolu. Laul pole niisiis midagi sellist, mida esitatakse, vaid mis on olemasolevana ise, mis liigub, näeb ja jutustab. (Võrreldagu seda kas või Veljo Tormise äratundmisega, et mitte tema ei laula regilaulu, vaid regilaul laulab teda.) Selline „ringiliikuvus” annab arhailistele žanridele omalaadse mündi. Samojeedi

eepilistes lauludes toimuvad jadamisi sündmused, mille omavaheline seos ei ole alati otseselt vajalik või „loogiline”. Kangelasega juhtub erinevaid asju, samas on kõik need juhtumised – laulude teemad – kindlapiirilised ja traditsioonis kinnistunud.

Vaadeldavas eepilises traditsioonis on levinumateks teemadeks naise kosimine, ettevalmistused selleks ja reis ise, kus distantsid (minnakse „kaugele maale”, „seitsme maa servale”) ja ajadimensioon on päris mastaapsed, andes ühtlasi tunnistust abielu institutsiooni olulisusest ja sugukondlikust iseloomust. Just eksogaamia, hõimkondlik dimensioon ja selle tähtsustamine on midagi neenetsi lauludele omast. Küllap peegeldab see ka samojeedide hõimukuuluvuse tähtsuse säilimist ajal, kui see paljudel muudel Siberi rahvastelgi juba taandumas oli. Teine, samuti hõimuühiskonnale viitav joon lauludes on veritasu olulisus. Kangelane võib olla orb, kelle isa ja meessugulased on juba ammu tapetud, keda ta õieti näinudki pole ning kelle eest kättemaks loos kesksel kohal on. Pole haruldane (nii ka „Somatus”), et lugu algabki kangelase lapsepõlvest ning liigub edasi ta sõdalaseks küpsemisega.

Sarnased hõimuühiskonnast pärinevad teemad on üle kandunud ka nooremasse eepika žanri (*jarabts*). Samas on siin vähem eepilist mastaapsust, üleelusuurst ja fantastilisust. Oluline roll võib olla kangelase kannatuste, talle osaks langenud halva kujutamisel. Kui vanemas žanris oli kangelase kujutamine skemaatiliseks, siis nüüd sigineb temasse üha enam individuaalsust, mida laulik esitama asub. Nooremass eepikas suureneb ka naistegelaste osakaal ja mitmekesisus.

Sellised autentsete teemad esinevad ka Pusztay „Somatus”. Oluline ja ootuspärane erinevus siin ongi vahet selles, et Pusztay on eri episoodid raamatukaante vahel seadnud üldisemaks järgnevuseks. Eepos

¹² Soome etnomusikoloog Jarkko Niemi on oma neenetsi laulukultuuri žanrianalüüsis välja toonud, et lisaks nimetatud kahele võib eriti idapoolsematel neenetsitel pikemaids eepilisi teemasid esitada veel üks žanr (*hõnabts*; vt **J. Niemi**, The genres of the Nenets songs. – Asian Music 1998/1999, kd 30, nr 1, lk 98–102. <https://doi.org/10.2307/834264>).

algab loomise, kangelase sünniga. Vahepeale jäävad küpsemine, kokkupuuted üleloomulike tegelastega, perekondlikud ja kosjalood, kokkupõrked võõrastega, muud kannatused ja teod. Ka raamatu eepose lõpp on ümardav: Somatu kui omamoodi rahvussümbol taandub eepose lõpus. Siit kumab läbi sõlkupi folkloorist pärit kristluse-veneluse anastav kohalejõudmine. Kuid nagu rahvusliku ambitsiooniga eeposele kohane, lootus kangelase naasmisele jääb.

Siiski ei ole põhjarahvaste folklooris ning seeläbi ka selles eeposes kõik meie arusaadavasse mõtteviisi taandatav, „loogiline” või „moraalne”. Mütoloogilise eepiliste monoliitide vahele jääb siin-seal justkui motiveerimatut hõredat õhku, mida indogermaanliku mõtteviisi kandjal lihtne läbi hammustada pole. „Somatu” on seega sobiv juhatus teistsuguse tunnetusmaailma juurde, põlisrahvaste omailma, kelle põlisontoloogia haruldusena pea meie päevadeni kestnud on.

Meie teadmised oma kaugematest hõimurahvastest on pistelised. Eesti tead-

lastest on samojeedidega (ennekõike neenetsitega) viimastel aegadel kõige tihemini ja vahetumalt tegelnud Laur Vallikivi, Eva Toulouze ja Liivo Niglas.¹³ Nad kõik on viljakad välitöölised, talletajad ja publitseerijad, kelle artiklid, monograafiad ja filmid on meile lähemale toomas samojeedide ainulaadset eluolu ja tänapäeva – nüüd juba üsna kättesaamatuks jäävast kaugusest.

„Somatu” tõlge jäi Arvo Valtoni üheks viimaseks lõpule viidud ettevõtmiseks soome-ugri kultuuripõllul. Kokku oli see eepilist mõõtu töö, elu töö.

MADIS ARUKASK

¹³ Kõige värskemad neist on Liivo Niglase „Küttepuude hankimine” (Jamali neenetsite filmiseeria etnograafiline film, 30 min, 2024) ning Laur Vallikivi monograafia „Words and Silences: Nenets Reindeer Herders and Russian Evangelical Missionaries in the Post-Soviet Arctic” (Bloomington: Indiana University Press, 2024).

Pilguheit eesti rahvausundi veega seotud üleloomulikele olenditele

Mare Kõiva. Vetehaldjad 1. Water Spirits 1. (Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised olendid 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2023. 720 lk.

Mare Kõiva „Vetehaldjate” esimene osa on mahukas ülevaade veega seotud üleloomulike olendite pärimusest eesti rahva-

usundis. See on ühtlasi teoreetiline käsitlus materjali kogumisloost, mitmekesisusest ja tähendusest ning Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduva teksti- ja salvestisekorpuse aarde-laegas. Raamat esitab suurepärase sissejuhatuse XIX sajandi algusest kogutud ja süstematiseeritud folklooriainesesse ja on ühtlasi uurimus, mis vaatleb süütsi uskumuslike veeolendite eripära ning seda, kuidas nendega seotud uskumused asetuvad laiemasse rahvusvahelisse traditsioonilukku. Raamat jaguneb kolmeks: esimene osa avab vetehaldjapärimust üldiselt, teine esitab tekstikogud ja kolmas on esimese peatüki tõlge inglise keelde.

Sissejuhatav peatükk annab lühikese ülevaate materjali algsest kogumisest ja

selle senisest uurimisest alates XX sajandi esimesest poolest tänapäevani. Rõhutatud on nii Eesti Rahvaluule Arhiivi kui ka eri rahvaluuleteadlaste rolli, täiendavalt on võrdluseks viidatud soome-ugri kultuuride uurijate töödele. Kõiva märgib, et uurimus hõlmab kõiki praegu kättesaadavaid arhiivitekste, mis omakorda toob esile traditsiooni seisundi, kogumistöö ajalise ja geograafilise ulatuse ning meetodika mõju andmetele (lk 15).

„Vetehaldjate” struktuur lubab raamatut lugeda mitmel moel vastavalt sellele, mis on lugeja eesmärk või lähtepunkt, ja arvestades seda, kui palju on tal teemast eelnevaid taustateadmisi. Esimene osa – „Sissevaateid veeolenditega seotud traditsioonidesse” – jälgib lugusid (rahva)-usundilisest küljest ning analüüsib üksikasjalikult veeolenditega seotud pärimuse tausta, ajalugu ja eri märksõnade kaudu juttude keskseid motiive. Arhiivimaterjali, kogumislöö ja muistenditeoreetilise raamistiku selline põiming pakub laiahaardelise pilguheidu sellesse, kes vetehaldjad eesti rahvausundis täpselt on ning mis muudab nad eriliseks. Oluliselt annab see ka võimaluse uurijale, kes soovib vetehaldjapärimust hiljem edasi analüüsida või keskenduda muistenditele omaenda metodoloogiaga, tutvuda materjali üldiste tunnusjoonte ja uurimislooga.

Narratiivide ning jutumotiivide analüüs on esitatud üleloomulike olendite võimalikult täpse kirjelduse kaudu. Kõiva uurib viit vetehaldja liiki muu hulgas nende terminoloogia, esinemiskujude, välimuse, omapära, tegevuse, kontakti ja tõrjumise kaudu. Olulise uurimisprobleemina mainib ta, et üldtuntud ja kultuurisümboliks kujunenud müütiliste karakterite kõrval leidub eesti folklooris haruldasemaid veeolendeid, kes ei ole pikka aega olnud teadlaste huviväljas (lk 11). Veeolenditega seotud tekkelugudele – haldjate tekkimise põhjuseid ja tagajärgi selgitavad jutud ja

usundilised kujutelmad – järgneb kalaisa ja kalakarjust, vaaraorahvast, mere-, järve- ja jõekarja, veehobuseid ja kotermanni puudutav pärimus nii lootüüpide kui ka tegelaste kirjelduse, tausta ja iseloomustusega. Samuti on märgitud arhiiviviited: millistes tekstides on need tegelased esindatud, millal need on kogutud ja millisest piirkonnast pärinevad.

Ühtlasi toob Kõiva välja usundiliste olendite liigituse murekoha. Nähtustele on keeruline luua ühist klassifikatsiooni, tegelaste nimetused varieeruvad, mõnigi kord vahetuvad peamised funktsioonid ja tegevused, olendite välimus võib olla väga erinev, samuti algupära, kuid ka teksti enda struktuur ja pikkus varieerub (lk 22). Tänu sellele, et „Vetehaldjad” võtab säärase suure ülesande ning lahendab selle selge struktuuriga, on raamat ainult tugevam.

Suuline ja kirjalik pärimus salvestiste ja arhiivitekstidena aitab näha veega seotud kultuuri, selle käsitlemise ja väärtustamisega seotud mõttemaailma, kaluri ja meremehe identiteeti ning pakub ka põgusaid ajalookeskseid kaemusi. Üleloomulike motiivide kõrval võib samavõrd tähtis olla pilguheit sellesse, milline oli veekogude tähtsus Eesti ajaloos ning millised tavad kehtisid nii maal kui ka laeval. Samuti leiab memoraatidest ehk kogemuslugudest ja kohapärimuslikest tekstidest jutustajate isiklikke eripärasid.

Nende lugude vahendusel on võimalik näha rahvauskumuste ja ristiusu põimumist, ilmaliku ja sakraalse kokkupuuteid ning meelelahutuse ja õpetlikkuse parallelsust. Näiteks toob Kõiva välja uskumuse, mille kohaselt said haldjad ja kurat alguse langenud inglitest, kes visati taevast alla, nii et vette langenud inglitest said vees elutsevad haldjad (lk 24). Sellele motiivile on raamatus pühendatud eraldi osa (lk 167–169). Didaktilisus hoiatusmuistendites aga avaldub reeglipärase käitumise kaudu; see annab aluse juttudele, kus peategelane

saab karistada siis, kui ei tea, kuidas tuleb üleloomulikus situatsioonis käituda.

Samuti varieerub lugude pikkus lühikestest uskumusteadetest pikemate lugudeni, mis annab võimaluse leida neist viheid jutustamise eesmärkide kohta. Kuna (arhiveeritud või kogutud) rahvajutud ei järgi tihti peale žanrilisi konventsioone ega pea olema tervikliku süžee, saavad sama jututüübi erinevates variantides esineda erinevad motiivid ja kirjanduslikud elemendid. Igas jutus ei esine tegelasi ega toimu otseselt tegevust, eriti kui usundiline teade kajastab näiteks ainult uskumust ennast. Sedasi on võimalik jutustajal vastavalt vajadusele toonitada seda, mis on oluline just selles jutustamissituatsioonis või on tema enda jaoks selle loo või uskumuse märkimisväärsim osa. Nõnda saab „Vetehaldjate” lugeja ülevaate folkloorsetest juttudest (ja nende iseärasustest), mis erinevad tavapärasest ilukirjandusest või näiteks toimetatud muinasjuttudest või muistenditest, ning tutvuda sellega, milliseid kirjan-duslikke vorme võtab rahvaluule.

Uurimuse lähtepunktiks on võetud veeolendite kujutamine nii, nagu nad paistavad lugudes ja (uskumus)teadetes, mistõttu ilmestavad raamatu esimest osa arvukad arhiivitekstide näited ja katken-did. Samuti on pakutud võrdluspunkte muude rahvaste pärimusest: muu hulgas leiab analooge ja jutte Iirimaa, Islandilt, Venemaalt ja Lätist. Hulk vetehaldja tun-nuseid ja omadusi on rahvusvaheliselt üsna levinud, samuti nagu nende muistendite hoiatuslik või seletuslik toon. Seda arvesse võttes võib näha eesti uskumuste omapära, aga ka seda, kuhu need asetuvad üldisemas Euroopa folklooriloos.

Raamatut illustreerivad arvukad kaar-did ja statistilised graafikud, mis näitavad uskumuste ja juttude levikuala ning hulka Eestis. Nii viisi selginevad ka tekstide ja nende geograafilise päritolu tendentsid: kuigi tuleks rõhutada, et sel viisil rahva-

pärimuse teadaolevate üleskirjutuste põh-jal üldistusi teha võib olla ennatlik – eriti kui arvestada kogumisloo erinevaid rõhu-asetusi ja ajaperioode –, ilmnevad siiski arhiivimaterjali põhilised jooned. Lisaks selgub, millised motiivid esinevad teks-tides enam ja millised on pigem erandli-kud. Näiteks ilmneb, et vetehaldjajuttudes kõige sagedamini esinevad emotsioonid on negatiivsed: hirm ja viha (lk 52).

Veeolenditega seotud tekste koon-dav teine peatükk pakub üle 1100 näitega narratiivikorpuse. Struktuuriliselt järgib see osa esimest, mistõttu peegeldavad ala-peatükid eelmise peatüki omi ning võimal-davad vaadelda pärimuslugu, selle uuri-mist ja jutte kas järjekorras või paralleelselt. Samuti ilmestab kogumik seda, milliseid teemasid on arhiivimaterjalidesse roh-kem talletatud. Näiteks on piiblipärimuse taustaga vaaraorahvas ning laevahaldjas kotermann kõige enam esindatud, mis aga ei tähenda, et teised vetehaldjad figu-reeriksid vähem värvikalt. Tekste on grupeeritud nii üldteadete ja muude rahva-luuleliikide kaudu kui ka motiivipõhiselt, mistõttu peatüki ülesehitus aitab vältida laialdasse materjali ära eksimist. Lisaks tekkemuistenditele on palju seletava või hoiatava funktsiooniga lugusid, mille kaudu on toodud välja üleloomulike olen-dite ja nende kohta käivate uskumustega seostatud käitumuslikke normatiive. Need tekstid näitavad muistendi žanrilist palju-tahulisust, mistõttu tuleb lugejale kasuks žanri ja selle eripärade tundmine. See aga ei takista lugude tavapärasest nautimist või hindamist.

Vaarao lapsed. Vaarao uppus ühes oma perekonnaga Punasesse merde. Neist said kalamoodi inimesed. Pealmine pool on inimese moodu, alumine aga kala moodu. Pääs on neil kuldkroon. Kui keegi neist mööda läheb, küsi-vad nad: „Kuna on viimnepäev?” Kui

vastad: „Homme,” siis ei tee nad midagi viga. Ütled aga: „Ei tea,” võtavad nad su vee alla kaasa. Viimselpäeval saavad nad jälle inimesteks. (ERA II 58, 629 < Tartu I < Kambja khk – Paul Int < Liisa Int, snd 1851 (1933))

Sellel jutul (lk 250) on mitu tahku. Tekkemuistendina seletab see, kuidas vaaraorahvas muutus näkilaadseteks üleloomulikeks olenditeks, ning ehkki lugu on üsna lühike, on siia põimitud neli erinevat rahvauskumust: teke, välimus, kokkupuude ja lõpuks viimsel kohtupäeval nende tagasi inimeseks muutumine. Jutu hoiatuslik alatoon avaldub käitumisõpetuse kaudu: kui tava ei tunta, toob see kaasa surma.

Kõiki neid vetehaldja liike ja tekste ühendavad inimeste suhted üleloomulikkuse ja loodusega. Tihti on loo oluliseks motiiviks jututegelaste kokkupuuted mütoloogiliste veeolenditega, samuti tõdemus, et kontakti otsimine ei ole alati soovituslik ega positiivsete tagajärgedega. Näiteks seostub veehobuse või näki nägemine otseselt käitumusliku keeluga ning eristub samal ajal teistest lugudest, kuna peaaegjalikult on nende tekstide tegelasteks lapsed. Lugudes esineb kaks põnevat uskumust: keelu eiramine tähendab lastele uppumist ja näki nimetamine toimib kaitsemehhanismina, millega on võimalik hukku vältida.

Ükskord üks valge hobune sõõnd jõeaasa peal. Lapsed läind sinna, poisid ronind hobuse selga. Kõige viimne üteld: „Ma tikun siia nägi nagarate peale.” Ja valge hobune läind summdi jõkke, see laps jäi üksi kaldale. Upu-
tand teised lapsed ära. (lk 362; ERA II 55, 591/2 (33) < Martna khk, Lähtru v, Kirna k, Madise t < Vigala khk, Vana-Vigala v – Rudolf Põldmäe < Madis Alev, 81 a (1932))

Ka leiab raamatus lugeda pakutud uskumustest ja muistenditest sarnaseid jooni teiste üleloomulike olenditega eesti rahvausundis. Näiteks on kotermannil laevakaitsjana sarnane roll kui majahaldjal: tema kuulmine või nägemine võib märkida peatselt saabuvat õnnetust või aidata seda vältida. Esineb ka teatud süm-
biooset suhet inimese ja haldja vahel ning nii mõneski loos avaldub inimesest (pea)-
tegelase isiklik tegutsemisvõime, mille kaudu tuleb tal langetada otsus üleloomu-
liku olendi – ja situatsiooni tagajärgedega – tegutsemise kohta.

Esineb lugusid, kus vetehaldjat demoniseeritakse: teda kujutatakse rõhutatult negatiivsena ja seostatakse kuradiga. Tekstikorpuses on seda kõige rohkem märgata kotermanniga seotud lugudes, kus teda on siiski enamasti näidatud laeva positiivse kaitsjana. Ilmumiskujud musta mehena, nimetamine negatiivset konnotatsiooni kandva sõnaga „tont”, vajadus temast lahti saada või teda laevalt eemale peletada ja meieisapalve lugemine või ristimärgi tegemine kaitsemehhanismina on kõik motiivid, mida on seostatud eesti rahvausundis kuradiga.¹ Näiteks: „Kotermann old laeva vaim, vana Sassi Jaagup korra näind: old suur mees, seist laeva ninas, kui löönd riste ette, kadund äkkest ää.” (lk 416; EKRK I 3, 47 (1) < Kihnu khk, Mõisaküla k – Ants Järv, L. Märtnan, Ottilie Niinemägi ja R. Koppel < Kapten Aru, 78 a (1952))

Ühtlasi ilmneb majahaldjapärimusega sarnaselt motiiv, et üleloomuliku olendi lahkumine (näiteks majast või laevalt) või siis tema nägemine või kuulmine märgib õnnetust:² „Igal purjelaeval oli oma vaim. Kui keegi nägi, et vaim lahkus laevast,

¹ Vt Ü. Valk, Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausundis. (Eesti Rahva Muuseumi sari 1.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1998.

² R. Hiimäe, Kaitsemaagia eesti rahvausundis. Tallinn: Pegasus, 2012, lk 121.

siis läks laev kõige täiega põhja (meeskonnaga). Kui aga vaim laevast lahkudes enesega laevast midagi kaasa võttis, siis pääsis meeskond kas osaliselt või täielikult.” (Lk 439; E 84560/1 (34) < Pärnu l. – Vl. Kampmann < Jüri Loorents (1933))

Loos esinevast uskumusest, et koter-manni lahkumise järel saab laev hukka, ei ole otseselt aru saada, kas õnnetus juhtub sellepärast, et vaim enam laeva ei kaitse või otsustab ta minna sealt ära just seetõttu, et tal on tuleviku kohta teadmisi, mida inimestel ei ole. Samuti ei ole sääraates lugudes alati välja toodud põhjust, mis ajendab haldjat lahkuma. Kuna muistendid ja uskumusteed kipuvad olema lühikesed, ei pea nad kajastama kõiki uskumuse või jututüübiga seotud motiive, mille kaudu on võimalik aimata jutustaja rõhuasetusi.

Vetehaldjalood kannavad erilaadseid suhtumisi ning hoiakuid, samuti on pärimuses võimalik näha eri uskumuste ning rahvausundi ja kristlike tõekspidamiste segunemist. Lugude kaudu paljastub kalastamise ja üldiselt veega seotud kultuur, ajaloolisest ja sotsiaalsest kontekstist tolleaegsele eluolule iseloomulikke nähtusi ja raskusi. Niiviisi võib edasine uurimine viia juttude ajaloolise taustani ning näidata, kuidas pärimus ja sotsiaalsed, majanduslikud (ja ka näiteks poliitilised) olud ühte sulavad. Tegu ei ole ainult meelelahutuslike tekstidega, vaid neil on oma tähendus, taust ja funktsioon.

Raamatu kolmas, ingliskeelne peatükk avab eesti vetehaldjate maailma ka rahvusvahelisele lugejale ning annab sama materjali kasutavale eestikeelsele uurijale võimaluse vältida tõlkimisega kaasnevat peavalu, mis võib tihti tekkida murdekeelse või tänapäeva keelenormingutest lahkneva mugandamisel näiteks ingliskeelse teadustöö jaoks. Esitatud ingliskeelsed tõlked mõistagi ei kaota eestikeelsetest tekstidest kogu jutu või üksiku sõna (näiteks *hald-*

jas või *vaim*) erinevaid tõlgendus- ning tõlkimisvõimalusi, mille üle lõpuks otsustab ikkagi uurija. Muistendi lühidus ja ebamäärasus pakub alati mitmesuguseid tõlkimis- ja tõlgendamisvõimalusi. On positiivne, et selles peatükis on näitetekstid esitatud nii eesti kui ka inglise keeles.

Raamatu lõpus on ulatuslik kogujate ja jutustajate nimekiri. Tekstidest ja arhiivviidetest nähtub tohutu töö, mida tegid kogujad materjali jäädvustamisel ja Mare Kõiva selle ühtede kaante vahele paigutamisel. Ehkki raamatu iga osa on erineva fookusega ning igaühte saab lugeda täiesti eraldiseisvalt, loovad nad kokku ühtse terve, millesarnast ei ole vetehaldjate kohta Eestis seni ilmunud. See pakub kirevat materjali nii folkloristidele, ajaloolastele, kultuuriuurijatele kui ka tavalugejatele ja annab ülevaate peale tekstide endi ka nende taustast, sisust ja kogumisloost. Müütiliste veeolendite lood ei olnud XIX sajandil üksnes hoiatusjutud ega judisema ajavate emotsioonidega seotud narratiivid, kirjutab Kõiva, vaid ka põnevad ja rahuldust pakkuvad jutud elust väljaspool inimeste maailma, kokkupuudetest teistsuguste maailmade ja nende olenditega (lk 12).

„Vetehaldjate” eesmärk ei ole lugusid süvitsi analüüsida ega tõlgendada neid teatud probleemiasetuste kaudu, vaid tuua need avalikkuse ette nõnda, nagu need on talletatud, pakkuda lugejale võimalus avastada üleloomulike veeolendite maailma ise ja kinkida folkloorsele materjalile raamatukaante vahel teine elu. See on pärimus, mis on elus rohkem kui vaid arhiivitekstides ja -salvestistes ning selle uurimine võib võtta eri kujusid. Nõnda võib suunata ootusäreva pilgu tulevikku, kus Kõiva jätkab vetehaldjate pärimuse uurimist ja avaldamist teose teises osas.

MIKAEL JEKIMOV

Doktoritöö sulghäälikute häälduse varieerumisest eesti keeles

Liis Ermus. The phonetic variation of plosives in Estonian. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 53.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2024. 150 lk.

Doktoritöö uurib eesti keele lühikeste, pikade ja ülipikkade sulghäälikute /k, p, t/ akustilisi omadusi ja varieeruvust. Töö põhineb koartikulatsiooni teoorial, mille kohaselt mõjutavad ümbritsevad häälikud otseselt hääliku kvaliteeti kõnevoos. See tähendab näiteks, et moodustuskohalt lähestikku asetsevad häälikud lühenevad ning muutuvad üksteisega sarnasemaks, mille tulemusena nende hääldus nõrgeneb. Häälikud võivad redutseeruda sel määral, et neid ei ole võimalik enam akustiliselt ära tunda. Koartikulatsiooni mõjude uurimine on põnev, sest annab aimu selle kohta, kuidas inimesed kombineerivad ja koordineerivad häälduselundeid, et panna kokku kõnevoos olevaid häälikuid ning sõnu.

Liis Ermuse töös on sulghäälikute kvaliteeti vaadeldud akustiliste meetoditega. Helilainest saadud infot on võimalik kasutada selleks, et teha täpseid oletusi artikulaatorite liikumise kohta kõnetraktis ning et kirjeldada klusiilide füüsikalisi omadusi. Doktoritöö andmestik pärineb peamiselt Tartu Ülikooli eesti keele spontaanse kõne foneetilisest korpusest (EKSKFK), kuid on kasutatud ka EKI kõnesünteesi-korpuse sisseloetud materjali. Seotud kõnes, kus ei pöörata niivõrd tähelepanu selgele hääldusele, kuivõrd sõnumi kiirele edastamisele, kipuvad häälikud suuremal

määral koartikuleeruma kui loetud kõnes. EKSKFK koosneb salvestistest, kus kõnelejad vestlevad oma tuttavatega vabalt valitud teemadel, ning sobib koartikulatsiooni nähtuste uurimiseks hästi. Kuid nagu Ermus oma töös leidis, ei ole korpuse põhjal alati võimalik leida kõiki uuritavaid tunnuseid, sest spontaanses vestluses ei pruugita kasutada just neid sõnu, mida uurijal vaja on.

Sulghäälikud on oma olemuselt huvitavad häälikud, sest kui teiste häälikute moodustamisel liigub kõnetraktis õhuvoog katkematult, siis sulghäälikute puhul tekitatakse sulg ning õhuvoog peatub hetkeks. Sulgu, mis moodustatakse keele või huultega, hoitakse kinni ja sulu taha tekitatakse suusisene rõhk, mis seejärel vallandatakse kiire eksplosiooniga. Varasemad uurimused teiste keelte kohta on näidanud, et spontaanses kõnevoos, kus häälikute häälduskohad võivad kiire kõne puhul kattuda või üksteist tühistada, võib nende faaside iseloom muutuda. Sulghäälikute kvaliteedi kirjeldamiseks analüüsitakse akustiliselt just sulufaasi ning sulu vallandumisega seotud parameetreid.

Üks sellistest parameetritest on helilisus. Eesti keeles fonoloogilist helilisuse vastandust ei ole, kuid sõltuvalt konsonandi kvaliteedist ning seda ümbritsevatest häälikutest võib sulufaas olla kas helitu, poolheliline või heliline. Vallandumisfaasi kvaliteedi kirjeldamiseks kasutatakse peamiselt spektraalseid tunnuseid, mis kirjeldavad selle füüsikalisi omadusi, ja helilisuse kirjeldamiseks helilisusviivet (ingl *voice onset time* – VOT) ehk aega, mis kulub sulu vallandumisest helilisuse algamiseni. Tihti mõõdetakse ka sulufaasi ja vallandumisfaasi kestust. Eesti keeles vaadatakse pigem silpide kestussuhteid, sest eesti keele foneetilistes uurimustes on tihti olulisel kohal välde, mis realiseerub silpide kestussuhetena. Doktoritöö on uuenduslik, sest kuigi lühikeste klusiilide

kvaliteeti on eesti keeles uuritud, on seda tehtud peamiselt välte, mitte klusiilide vallandumisfaasi kontekstis. Näiteks pikkade ja ülipikkade klusiilide vallandumisfaase ei ole üldse uuritud ning pole ka olnud ühtegi uuringut, mis võrdleks vallandumisfaasi kvaliteeti sõltuvalt klusiili asukohast sõnas. Doktoritöö aitab katta lünki teadmistes eesti keele klusiilide realiseerumise kohta. Ermuse sõnul on olnud puudu just klusiilide spektraalsete omaduste ja nende allofoonilise varieeruvuse kirjeldustest.

Allofoonilist varieeruvust käsitleti väitekirja kolmes artiklis ning leiti, et peamiselt esinesid uuritud materjalis realiseerunud ja redutseerunud allofoonid. Klusiili realiseerunud allofoonidel on vallandumisfaas säilinud ning neid saab eristada sulufaasi helilisuse põhjal. Eesti keeles on klusiilid küll helitud, aga ümbritsevate heliliste häälikute mõjul võivad nad heliliseks muutuda. Redutseerunud allofoonid esinesid vaid lühikestes sulghäälikutes ning neil puudus vallandumisfaas ja sulufaasi hääldus oli nõrgenenud. Kusjuures neid tendentse leidis nii spontaanses kui ka loetud kõnes, kuigi esimeses esines redutseerunud allofoone rohkem. Lühikese kestusega konsonantide hääldus varieerub ning nad kipuvad kõnevoos redutseeruma. Pikki sulghäälikuid hääldati pisut tugevamalt ja nende vallandumised ära ei kadunud, kuid päris helitud allofoonid olid vähemuses nii lühikeste kui ka pikkade häälikute puhul.

Vallandumisfaasi spektraalsete tunnuste põhjal eristusid hästi lühikesed sõnasisesed sulghäälikud ja geminaadid ehk pikad ja ülipikad klusiilid. Selgus, et geminaatide vallandumine toimus kõrgematel sagedustel ning oli ilmselt seetõttu kuuldeliselt tugevam. Tööst selgus, et võrreldes näiteks inglise ja kreeka keelega olid eesti keele sulghäälikute vallandumise spektri keskmised sagedused oluliselt

madalamad. Sõnaalguliste lühikeste klusiilide kvaliteedi mõõtmised viitasid sellele, et nende vallandumine toimus kõrgematel sagedustel kui sõnasisesel lühikestel klusiilidel. See tähendab, et sõnaalgulised klusiilid ei ole eesti keeles üldiselt helilised. Töös uuriti lisaks veel vallandumisfaasi intensiivsuse ja spektraalsete tunnuste seoseid klusiilide pikkusega ning leiti, et lühikeste klusiilide intensiivsus oli kõrgem kui pikkadel klusiilidel, kuid intensiivsus oli kõrgeim ülipikkade klusiilide hääldamisel.

Töös puudutatakse ka fortis- ja leenis-klusiilide temaatikat. Eesti keeles on olnud tavaks rääkida nõrkadest ehk leenis-klusiilidest, mida ortograafias tähistatakse *g*, *b*, *d*-ga, ja tugevatest ehk fortisklusiilidest, mida tähistatakse *t/tt*, *k/kk*, *p/pp*-ga. Kuid, nagu Ermus oma töös selgitab, näitab selline eristus abstraktselt klusiilide hääldamisel tehtavat subjektiivset pingutust. Niisugune lähenemine on problemaatiline, sest see ei kirjelda ühte konkreetset mõõdikut, vaid on tihti seotud mitme akustilise tunnuse koosmõjuga: hääliku kestus, sulu vallandumisfaasi kestus, vallandumise intensiivsus, redutseerumine. Katseliselt pole seni eesti keeles proovitud leida korrelaate, mis kirjeldaks pingutust või selle puudumist fortis- ja leenis-klusiilide hääldamisel. Olles võrrelnud akustiliste tunnuste vastavust fortis-leenis süsteemiga, jäi Ermus kahtlevale seisukohale. Ta leidis, et fortise ja leenise vastandust võib eesti keeles kasutada näiteks geminaatide ja lühikeste konsonantide puhul, kuid sõnaalgulist klusiili ei ole võimalik üheks või teiseks määrata. Peamine parameeter, mis selle süsteemi eri tunnustega eesti keeles korreleerus, oli kestus.

Ermuse töö avab sulghäälikute hääldamise peennüansse ning panustab nende uurimisse uute teadmistega. Kõige tähtsam neist teadmistest on see, et kuigi eesti keele klusiilidel puudub fonoloogiline helilisusvastandus, muutuvad nad tihti

koartikulatsiooni tõttu helilisteks või poolhelilisteks. Koartikulatsiooni määra mõjutab peamiselt kõnesituatsioon. Ermuse töö pakub ka uusi täpsemaid teadmisi varem uurimata geminaatklusiilide akustika ja nende vallandumisfaasi akustika kohta. Sellekohaseid uurimusi on maailmas tehtud väga vähe. Doktoritöö tulemused on

peamiselt huvitavad keeleteadlastele, kuid loodetavasti on võimalik saadud teadmisi kasutada ka selleks, et anda õpetajatele ja keeleõppijatele parem ülevaade eesti keele klusiilide realiseerumise kohta.

ANTON MALMI

LÜHIDALT

Tõnis Sander. Kui meid sõtta kutsuti. Tartu: Ilmamaa, 2024. 96 lk.

Eesti kirjanduslugu tunneb kaht teineteise kaasaegset, kuid nüüdseks unustatud Sanderit, kelle elukulgu ühendavad vaimusugulus ja varajane surm. Tõnu Sander (1868–1894) oli eesti esimesi kirjandusloolasi, kes suri tiisikusse, Tõnis Sander (1887–1914) oli ajakirjanik ja luuletaja, kes kadus teadmatusse Esimese maailmasõja alguskuudel, tõenäoliselt hukkus ta 15.–17. augustil Varssavist 160 kilomeetrit põhja pool Soldau (Działdowo) juures.

Tõnis Sander hakkas luuletama 1905. aasta paiku, avaldama alates 1910, kuid oma luulekoguni ta ei jõudnud ega ole tema värsse leida omaaegseis antoloogias. Paljud kaasaegsed eeskätt Päevalehe toimetusest on meenutanud teda soojade sõnadega. Nooreestlaste eakaaslasena on üpris kõnekas tema osalemine koguteoses „Voog I” (1913), milles tooni annavad Mait Metsanurk, Hugo Raudsepp ja Karl Rumor, kuid milles avaldasid oma loomingu ka Friedebert Tuglas, Marie Under ja Johannes Voldemar Veski. Sanderi loodetud „Voog II” jäi ilmasõja puhkemise tõttu ilmunuta.

Hando Runneli koostatud raamat sisaldab 34 luuletust, paar neist on varem ilmunuta, lisaks leidub kaante vahel Sanderi järelehüüe Juhan Liivile ja paar sõjameele-

olust kantud kirjatööd. Saatesõnadena sisaldab raamat 1936. aastal Aksel Valgma toimetatud ajalehes Esmaspäev ilmunud anonüümse artikli ja 1930. aastal Päevalehes ilmunud Underi mälestuskirjutise. Underi salongis oli Sander sagedane külaline.

Sanderi napp luule ilmutab sihikindla enesearendamise ja küpsemise märke, selles on hoogu ja entusiasmi, pühallikkust ja muret oma palju kannatanud rahva saatuse pärast, nii liivilikku minimalismi („Tuuleke”) kui ka modernistlikku linna- maastiku ja tööstuse kujutamist („Teliskoplis”), ei puudu muusa ja talle pühendatud lemmemotiivid.

Sanderi luule on oluline just ajadokumendina ning pääseb mõjule koos traagiliselt katkenud elulooga. Raheroosk ta rapsas toorelt, on tahtmine talviklikult öelda, ja on tööpoolest midagi prohvetlikku 1913. aastal ilmunud luuletuses „Mõtted”: „Mu haud võib olla ilma pargadeta, / üks kõik, kus surma sirbi ette jään” (lk 38). Õigupoolest jääb kogumikus (vähemalt meie aja inimesele) mõneti mõistatuseks Sanderi sõtta mineku otsene ajend – kas ei osanud ta oma noore muusaga midagi peale hakata? Või oli see idealistlik soov võidelda Euroopa tuleviku ja parema maailma eest? Selgituseks ja täienduseks võinuks avaldada kogumikus Sanderi viimase kirja Hugo Raudsepale Varssavist 1. augustil 1914, mis emba-kumba kinnitab: „Mina olen oma sooned sitkeks

sikutanud, nagu nad ühel inimesel ka peavad olema, kes selle verise ja siiski kõrge ülesande peal väljas on, et Euroopat, mis tasakaalust välja on kõõlunud, jälle tasakaalu seada.” Kiri lõpeb sõnadega: „Seniks siis jumalaga, soovin Teile kõike hääd, võtke naine ja tehke lapsi, kes nagu mina Euroopa tasakaalu väärdumise puhul välja astuksid.”¹

JANIKA KRONBERG

Viivi Luik. Pühaduse purunemine. (Eesti mõttelugu 179.) Toimetanud Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 320 lk.

Viivi Luige mõttelooköites on kuuskümmend kolm esseed. Kõige varasem tekst on 1988. aastal Torontos peetud ettekanne „Seitse luuletajat”. Viimane (ja seda ühtlasi paigutuses) on „Ööülikooli” seni trügis ilmunuta loeng „Kirjaoskus, sõda ja elevandiluust torn”, mis salvestati 2024. aastal. Kuusteist pala pärineb eelmisest sajandist, kõik ülejäänud kuulub juba uude aastatuhandesse. See suhtarv ilmes tab hästi kirjaniku žanrikeskme nihkumist sotsiaalse suhtluse poole. Samuti, terve puuda jagu kõnede pealkirjade juures puudub bibliograafias märge „Ilmunud”: seega koguni kuusteist esmalugemist.

Huvitav on tõdeda, et raamat on jagu-desse liigendamata, kõik järgneb ühes jorus, kuigi aastaarvuti segamini. See tunnukse tahtlik teade: kõik kirjatükid esindavad rohkem või vähem sama süva-teemat, milleks on pühaduse murenemine meie sees ja ümber. Niisiis on see murekogumik, mille autorit piinab laos ja laga – looduses, ühiskonnas, kultuuris, hariduses, poliitikas, maailmas, ajaloos, nõnda ka inimhinges. Nagu Marie Underi „Hääl varjust” või „Õnnevarjutus”.

¹ Kaks Sanderit – üks saatus. – Esmaspäev 25. I 1936, lk 4.

Kindlasti on märgiline, et avaesseeks on Estonias kultuurikoja kongressil peetud patriootlik haridusjutt „Isamaakõne” (2018). Sealt leidsin muu hulgas mulle südamelähedase täisriimi Arvo Pärtilt, kes oma keskuse avamisel Laulasmaal ahhetas metsalatvade kohal tornis „tasakesi, hinge-põhjust: „Kui palju puid! Kui palju rahvast! Nad on kõik inimesed, iga puu on siin nagu inimene!”” (Lk 10) Seda vähem on imestada, miks Viivile siiralt meeldis minu „Puuinimeste”-muinasjutu käsikiri. Selline hõim.

Niisiis kõneleb Luik, nagu ka Juhan Liiv ja Ernst Enno, hingevarjutusest: „Nüüd on aeg kõnelda koletisest, kelle nimi on inimese varjupool. [...] Kohe, kui inimene enam oma varjupoolt ei teadvusta, kohe, kui raskuste ületamise vajadus, au, väarikus, tõde ja surm inimese elust ja sõnavarast välja lülitatakse, jääb ka valgust maailmas vähemaks ja inimeseks olemise põhi-väärtused pöörduvad groteskselt pea peale. Nii nagu me tänases maailmas näeme. // Ajalugu on varju ja valguse mäng. Kord on ajad valgemad, kord on nad pimedamad. Mõnikord tabab maailma hullus. Siis räägitakse ja tehakse iseenesestmõistetavalt asju, mis [...] naeruväärselt arulagedad või judisemapanevalt võikad.” („Selle kevade tervitus”, 2020; lk 14)

Vari on laskunud inimkonna üle. Vari on valgus- ja saastareostus taeva ning maa üle, vari on liitreaalsuse kapseldav mull üksikisiku ümber, vari on kriminaalide tahte globaliseerimine, sõja ja terrori normaliseerimine, vale ning kurjuse silma-moondus, rumaluse vabadus või alistumise mugavus, mälukaotuse ja viha võim. Pühadused pudenevad põrmuks armastuse loojuval kumal. Nimetage aga ja ärge imestage, vaid mõelge, mida saame parata. Kogu kogumik käsitleb popi-ja-huhuu-liku inimese varju olemust, ulatust ning varjundeid, kandvate väärtuste panoptilist katkestust.

Me Nobeli-kandidaadi tõsised manitsused panid mu kõrvus taas kumisema vana meeldiva tinnituse. See on pärit Immanuel Kanti „Praktilise mõistuse kriitika” lõppsõnast, kus ta viitab inimese olemasolu jumalikule mõõtmele: „Kaks asja täidavad hinge üha suurema imetluse ja aukartusega, mida sagedamini ja püsivamalt mõte selle juurde tagasi pöördub: tähistaevas minu kohal ja moraalseadus minu sees. Kumbagi neist ei pea ma pimeduse varjust või minu silmapiiri ääretuse tagant otsima ja aimama; ma näen neid enda ees ja seon neid vahetult minu eksistentsi teadvusega.”²

Mida enam tähistaevas maa kohal kahvatab, seda kirkam olgu tähekaart meie endi sees.

ARNE MERILAI

Tõnu Tannberg. Ajalugu ei ole kunagi liiga palju. (Eesti mõttelugu 178.) Tartu: Ilmamaa, 2024. 648 lk.

Akadeemik Tõnu-Andrus Tannbergi mõtteloo-kogumik sisaldab 24 artiklit aastaist 1998–2023, autori nappi eessõna täiendavad neli intervjuud aastaist 2011–2021, mis annavad hea sissejuhatuse teeneka ajaloolase teele ja töödele. Rõhutamist väärib Tannbergi panus nii mõne aasta eest sajandat sünnipäeva tähistanud Eesti Kirjanike Liidu ajaloo käsitlemisse kui muidugi ka kirjakultuuri uurimisse, eriti käimasoleva Eesti Raamatu Aasta kontekstis. Kui Sirje Olesk andis oma monograafias „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (2022) nõukogudeaegsest kirjanike liidust arhiiviandmetel põhineva kompaktsed ülevaate, siis Tannberg süveneb üksikküsimustesse ja täiendab seda

oluliselt. Eesti kirjakultuuri ajalugu on Tannberg avardanud oma varase avastusega, kui ta 1990. aastate keskpaiku leidis Peterburi Venemaa riiklikust keskarhiivist seni kadunuks arvatud Tarto maa rahva Näddali-Lehe 10 numbrit. Siinne kogumik sisaldab selle maarahva esimese, 1806. aastal ilmunud ajalehe sulgemislugu, mis kätkeb ka poleemikat Malle Saluperega ja puudutab Johann Philipp Gustav von Ewersi brošüüri „Talurahva olukorrast Eesti- ja Liivimaal” müügilt kõrvaldamist ja ärakeelamist.

Tannbergi peamiste huvide ja uurimistemade fookus on aga olnud mujal – kõnealuses kogumikus stalinismi ajal, nii repressiivse riigivõimu piitsal kui ka präänikul. Erilise väärtuse annab tema artiklitele lähtumine arhiiviallikatest, kusjuures kuuest kasutatud arhiivist neli asuvad Venemaal. Nõukogudeaegses ülikoolis tüütuseni parteiajalugu tudeerinutele avaneb nende allikate põhjal kulissidetagune pilt nii suurriiklikest manipulatsioonidest kui ka neist ajendatud väiklastest intriigidest ning see on ülimalt õpetlik ja kõnekas praegugi. Jah, ajalugu ei ole kunagi liiga palju, kuid ajaloolase ülesanne ei ole „ajalugu tööle panna”, nagu arvas Linnar Priimägi (lk 548), vaid sellest tuleb õppida ning iseäranis oluline oleks Tannbergi artiklitega kosutada kõiksugu targutajate vasakpoolsetest ideoloogiatest loputatud ajusid.

Peatükki „Võim ja vaim” on paigutatud viis artiklit džässmuusika, kirjanduse ja ajalookäsituse nõukogustamisest. Avaramas mõttes kõneleb aga terve kogumik sellest, kuidas ja milliste vahenditega surus nõukogude võim maha inimeste vaimu ja vabadusiha. Kõnekad on hümni loomislugu ja „puhastusoperatsioone”, arreteerimisi, tapmisi ja küüditamisi puudutavad võrdlused kunagiste vennasvabariikide Läti, Leedu ja Ukraina andmetega, väga oluline on tänapäeval üsna abstraktselt ja

² I. Kant, Kritik der praktischen Vernunft. Berlin: Ausgabe der Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1900, lk 161–162.

kergekäeliselt kasutatava mõiste *nomenklatuur* täitmine selge sisuga. Üksjagu üllatav on fakt, et Hans Leberechtile 1949. aastal tunnustuseks saanud III järgu Stalini preemia oli vaid 25 000 rubla ehk täpselt kaks korda vähem kui ENSV romaani-preemia.

Tänuliku lugejana oleks akadeemilise ajaloolase uurimuslikult arhiivipõhisele artiklikogumikule kohatu midagi ette heita. Ent kui varem Keeles ja Kirjanduses või Tunas ilmunud ja seega toimetamistsükli läbinud tekste raamatust üle loen, ilmnevad väiksed erinevused viitamissüsteemis. Mõnel leheküljel on põhiteksti täiendav joonealune lausa pool lehekülge, osa selle

sisust sobinuks põhiteksti sulatada, aga mõnel jääb allikaviide puudulikuks. Tekstide taasavaldamine, olgu autori algse või siis varem ilmunud trükiversiooni alusel, pole alati kulgenud laitmatult, ent trükivead ei jäänud silmi kriipima. Leheküljel 448 esitatud Lavrenti Beria väide, et 1953. aastal kandis nõukogude kinnipidamis-asutustes „karistust 2 526 402 miljonit inimest”, sundis haarama Tunas (2004, nr 3) ilmunud esmatrüki järele ja sealt see ülepaisutus kaasa lohisenud ongi. On küll kuri see vene värk, aga nii palju kurja teha ei suutnud isegi nõukogude võim.

JANIKA KRONBERG

LÜHIKROONIKA

7. veebruaril peeti Eesti Kirjandusmuuseumi rahvusvaheline veebikonverents „Maskid ja sandid: traditsioonilised ja kaasaegsed aspektid“. Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Udmurdi riikliku ülikooli udmurdi filoloogia, soome-ugri teaduse ja ajakirjanduse instituudi korraldusel toimunud konverentsiga tähistati udmurdi folkloristi Galina Gluhhova 60. sünnipäeva. Juubilar pidas ettekande „Sanditamine udmurdi traditsioonis: maskid, kujutised, sümbolid“. Tatjana Korobova andis ülevaate Gluhhova panusest udmurdi folkloristikasse. Esinesid Nikolai Anisimov („Talvine sanditamine udmurtidel: viimaste aastate välitöödest“), Mare Kõiva („Mardid, Kadrid, mardisandid, kadrisandid, sügis-talvine sanditamine“), Nikolai Kuznetsov („Vežadõr – komi jõulud: ennustused ja sanditamine“), Natalia Ermakov („Koljadatamine: laulud ja sanditamine mordva diasporaas Eestis“) ja Sergei Troitski („Ktoonilise isikustamine: hunt“).

13. veebruaril korraldati Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis rändamise kirjandusõhtu. Eesti kirjameeste esimestest teekondadest Hispaaniasse ja hispaania kirjanduse teekonnast eesti keelde kõneles Toledo kirjastuse peatoimetaja, tõlkija ja tõkeloolane Mari Laan.

13. veebruaril Eesti Kirjandusmuuseumis toiminud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi koosolekul pidas Kärri Toomeos-Orglaan ettekande „Pimedusest sünnib valgus“. Ta tutvustas Kaarel Jürjensoni, Eva Raguli ja teiste pimedate jutustajate

repertuaari, kogumissituatsioone ning käsitusi pimedate jutustajate uurimisel.

14. veebruaril anti Tartu Ülikooli raamatukogus üle Keele ja Kirjanduse auhinnad 2024. aastal ilmunud kirjutiste eest. Oma kaastööga seonduval teemal pidasid ettekande laureaadid Tiiu Jaago, Saara Liis Jõerand, Aare Pilv ja Annika Viht. Esitleti eestikeelse trükisõna 500. aastapäevale pühendatud teemanumbrit „Maakeeles on kirjutatud...“, mille koostasid Külli Habicht ja Külli Prillop.

14. veebruaril tähistati Tartu Ülikoolis Anni Jürine sünniaastapäeva, mille puhul anti üle TÜ sihtasutuse Anni Jürine fondi mälestusstipendiumid. Stipendiumiga toetatakse Tartu Ülikoolis Anni Jürine teadusteemade – akadeemiliste tekstide kirjutamise, protsessikeskse tekstilooma ja grammatikaüksuste arengu – uurimist ja populariseerimist. Esinesid Helen Hint ja Djuddah Leijen („Kirjutamistraditsioon vs. toimetamistraditsioon“) ja Külli Habicht („Liitkaassõnadest. Järg“). Anni Jürine stipendiumi pälvisid tänavu kaks TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi doktoranti: Kati Käpp ja Annika Kängsepp.

19. veebruaril toimus Tartus ajakirja Akadeemia piduseminar, kus tulid esitamisele kuldauhinna laureaate ettekanded. Üles astusid Andrus Tool („Immanuel Kant – revolutsionäär või reformaator“), Margus Laidre („Inimene ja sõja vari“), Toomas Alatalu („Geopoliitika Nõukogude Liidu 1944. aasta vallutuste jadas“), Laurits Leedjärv („Elu parimas võimalikus maailmas“) ja Eduard Parhomenko („Kanti tõlkimisest“). Hõbe-

auhinnad pälvisid Rein Taagepera, Marge Paas, Viivi Luik, Robert Varik, Mart Laar, Jaan Sootak, Rein Teesalu ja Eerik Leibak.

19. veebruari Hõimuklubis Eesti Keele Instituudis esines Linda Kaljundi ettekandega „Kaljo Põllu paradoksid“. Ta vaatles Kaljo Põllu soome-ugri rahvaid puudutavat loomingut ja selles avalduvaid vastuolusid hilise nõukogude aja taustal.

26. veebruaril Tartus toimunud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul pidas Mait Sepp ettekande „Mitut ilma- ja kliimaterminist eesti keel vajab?“. Esineja kõneles terminitest, mida kasutatakse meteoroloogias ja klimatoloogias, ning sellest, kuidas need on jõudnud eesti keelde.

27. veebruaril peeti Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolek. Ettekandega esines Piret Paal („Meditasiinantropoloogiline ja lingvistiline uuring elu lõpu ja surmaga seotud teadmiste tõstmiseks ehk milleks „Ars moriendi“?“). Daniel Sävborg tutvustas oma raamatut „Händelser ur Sveriges ohistoria. En försvunnen tid“ („Sündmused Rootsi ebaajaloost. Kadunud ajastu“).

27.–28. veebruaril korraldati Eesti Keele Instituudis raamatuaastale pühendatud konverents „Kolonialkeelest rahvuskeeleks“. Ettekannetes keskenduti eesti keele arengutele XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses. Esimeses septsioonis „Kirjakeelte pikk vaade“ peeti kolm plenaarettekannet: Renate ja Karl Pajusalu („Eesti *kiri* ja kirjakeele algus“), Kaisa Häkinen („Written Finnish: Genuine vernacular or something quite different?“) ja Valts Ernštreits („Roots of the Livonian written language“). Teises septsioonis „Hernhuutlased ja keel“ esinesid Pēteris Vanags („The Latvian language of the manuscripts of the

Moravian Brethren in the 18th and early 19th century: Influences of the written tradition and the local dialect“), Beata Paškeviča („Multilingual aspects in Moravian manuscripts“), Jürgen Beyer („Marcus Heinrich Windekildes dörptestnischer Bericht über seine Reise nach Wilstrup (Schleswig) und Herrnhut im Jahre 1838“), Kristi Metste („Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuri- loolise Arhiivi vennastekoguduse arhiivist“), Tiina-Erika Friedenthal („Varajased hernhuutlikud lauluraamatud Eesti- ja Liivimaal teoloogi pilguga“), Annika Viht („Varajased hernhuutlikud lauluraamatud Eesti- ja Liivimaal filoloogi pilguga“). Esimese päeva lõpus toimus Keele ja Kirjanduse teemanumbri „Maakeeles on kirjutatud...“ esitus. Teisel päeval astusid üles Reet Bender („Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest 18.–20. sajandil“), Kai Tafenau („Keelekorralduslikud arutelud Eestimaa konsistoriumis 18. sajandi teisel poolel“), Māra Grudule („Secular songs as informants and tools of education during the period of peasant Enlightenment (late 18th to early 19th centuries)“), Liina Lukas („„Mo südda ligob mo sees.“ Kirjakeelest kirjanduskeeleks“), Külli Habicht, Kristiina Praakli ja Külli Prillop („19. sajandi eesti kirjakeel sotsiokultuurilisel taustal“), Inna Jürjo („Köstrist *kirckomeheni* – eestlastest abilised kirikuametites 15.–16. sajandil“), Aivar Põldvee („Rootsiaegsed köstrid – eesti haritlaskonna eelkäijad“) ja Kristiina Ross („Meetrikaraamatud eesti keele maine mõõdupuu ja kujundajana 18. sajandil“). Konverentsi lõpetas vestlusring erinevustest eesti ja läti kirjakeele arendamisel. Osalesid Valts Ernštreits, Māra Grudule, Karl Pajusalu, Pēteris Vanags, Reet Bender, vestlusjuht oli Sven-Erik Soosaar. Konverentsi korraldasid Keel ja Kirjandus, Eesti Keele Instituut ja Tartu Ülikool.

MÄRTS

- 4. **P. I. Filimonov (Roman Fokin)**, kirjanik – 50
Indrek Koff, kirjanik, tõlkija – 50
- 11. **Ilmar Särg**, kirjanik, arst – 70
- 16. **Jaan Õispuu**, fennougrist – 70
- 30. **Märt Väljataga**, kirjandusteadlane – 60

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Suhtumisest siugudesse keskajal ja varauusajal
- Looduse ja inimese suhe eesti esseistikas
- Kuidas Paul Keres tsensuuri üle kavaldas

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS 78167

Hind 3.80 €